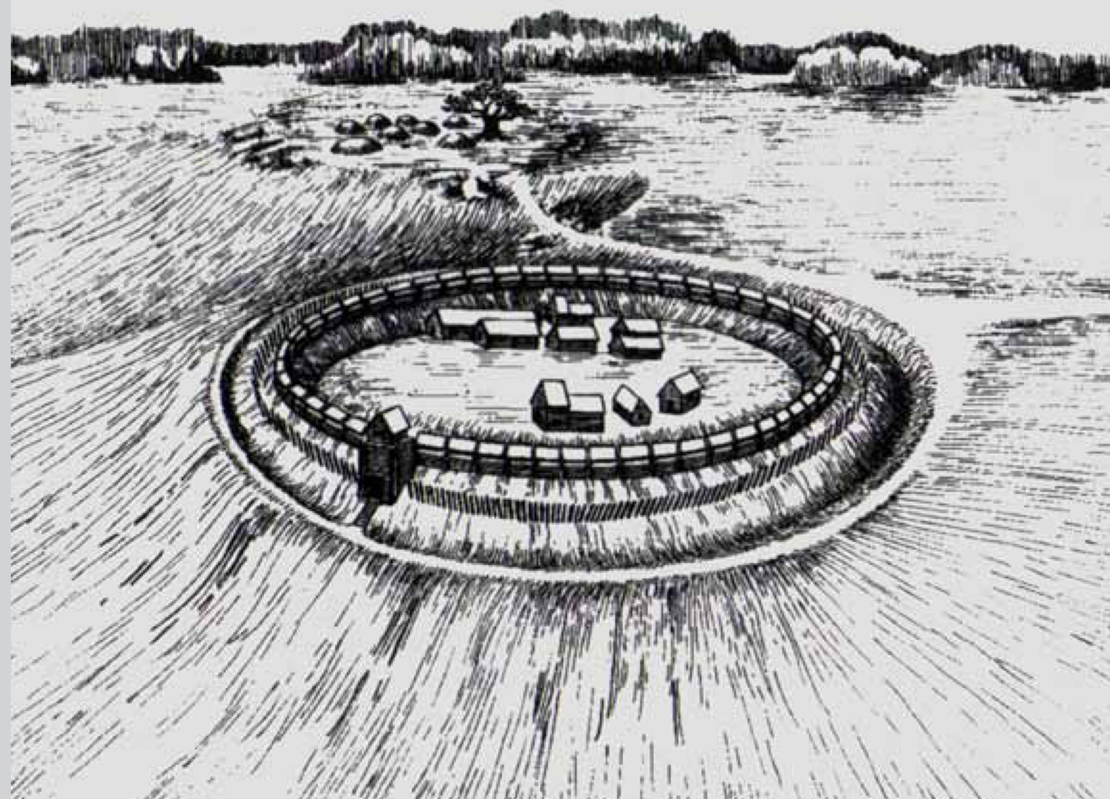
Старажытныя гарады. Праблемы даследавання, музеефікацыі, захавання помнікаў і гістарычных тэрыторый

Гісторыка-культурны музей-запаведнік «Заслаўе»

Старажытныя гарады
Праблемы даследавання, музеефікацыі, захавання помнікаў і гістарычных тэрыторый

Гісторыка-культурны музей-запаведнік «Заслаўе»

Старажытныя гарады
Праблемы даследавання, музеефікацыі, захавання помнікаў і гістарычных тэрыторый

матэрыялы канферэнцыі

Заслаўе 2011

Орлова Т. А.,
заведующий научно-реставрационным отделом
Национального Полоцкого историко-культурного
музея-заповедника

Градостроительная деятельность на территории охранной зоны Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника. Проблемы сохранения исторического наследия*

Полоцк является одним из древнейших городов Беларуси, и поэтому вполне логичным было в 1967 г. принятие решения об основании в г. Полоцке историко-археологического заповедника. Его границы были определены постановлением Витебского облисполкома в 1969 г. Заповедник тогда являлся филиалом Витебского областного музея. Охранная зона представляла собой территорию площадью 31,3 га, включавшую Верхний замок с Софийским собором и Нижний замок.

В 1985 г. в связи с реорганизацией Полоцкого историко-археологического заповедника в юридически самостоятельное учреждение было составлено историко-архитектурное и инженерное обоснование регенерации исторической застройки г. Полоцка (разработчик БелНИИП градостроительства). Этому этапу предшествовала большая исследовательская работа по корректировке границ территории заповедника с учетом включения в его состав всех исторически сложившихся ценных образований и объектов, нуждающихся в охране, а также разработке границ охранных зон.

В 1990 г. было принято Постановление Совета Министров БССР № 158 «О Полоцком историко-культурном заповеднике республиканского значения», а с 2000 г. заповедник стал называться Национальный Полоцкий историко-культурный музей-заповедник (Постановление Совета Министров Республики Беларусь № 1128 от 26.07.2000 г.). В настоящее время его территория составляет 64,8 га, а территория охранной зоны занимает площадь в 176,7 га. Кроме музейной, концертной и научной деятельности, заповедник осуществляет контроль за состоянием и содержанием своей охранной зоны и проводит согласования планируемых земляных и строительных работ, а также проектной документации. В настоящее время границы охранной зоны заповедника почти полностью совпадают с границами исторического центра г. Полоцка, который в 2002 г. был включен в Государственный список историко-культурных

* Цветные иллюстрации см. на стр. 97.

ценностей Республики Беларусь (до этого исторический центр, только в меньших границах, значился в Списке памятников истории и культуры республиканского значения БССР, утвержденном Постановлением Совета Министров БССР № 32 от 18.02.1988 г.), что во многом определяет стратегию заповедника в области контроля за всеми видами работ, проводимых учреждениями и организациями, физическими лицами на данной территории.

Исторический центр г. Полоцка характеризуется хорошо сохранившейся прямоугольной планировочной системой, свидетельствующей о градостроительных идеях классицизма, относительно ровным силуэтом кварталов фоновых исторических зданий и построек 1930—1950-х годов, наличием архитектурных доминант и ансамблей. Эта же территория представляет наибольший интерес и в археологическом плане.

В целом архитектурное наследие исторического центра города характеризуется сохранностью относительно большого числа памятников. Это и всемирно известные Софийский собор XI—XVIII вв. (рис. 1) и Спасо-Преображенская церковь XII в. (рис. 2), комплекс иезуитского коллегиума XVIII в. (рис. 3), архитектурный ансамбль Богоявленского монастыря XVIII в. (рис. 4), гражданские постройки XVIII в. (рис. 5). Для архитектуры Полоцка к. XIX — нач. XX вв. свойственны эклектичные стилистические направления, представленные разными по художественному уровню образцами — псевдоклассицизм, псевдовизантийский и псевдорусский стили, псевдоготика, модерн, местные строительные традиции с использованием упрощенных декоративных форм (рис. 6, 7, 8, 9, 10, 11).

Историческое ядро города было и всегда оставалось центром общественной жизни, в нем строились здания, отражающие не только традиционные, но в значительной степени и новые функции — торговли, административной деятельности, культурной жизни. Но наиболее привлекательным оно всегда оставалось для строительства жилых объектов. К сожалению, эти здания не всегда обогащали, а иногда и обесценивали историческую среду.

Основной период активности в таком направлении для г. Полоцка пришелся на 1970-е годы. Именно в это время на центральной площади на месте главной архитектурной доминанты — Николаевского собора — появился 9-этажный жилой дом, перегородивший глухой стеной вид на корпуса иезуитского коллегиума с восточной стороны и затмивший своим масштабом объемы двухэтажных зданий XVIII в. (рис. 12, 13). В 1980-х годах была предпринята попытка строительства многоэтажных домов на территории, прилегающей к границам главной площади. Только благодаря тому, что общественность города резко запротестовала против грубого вторжения в вековую исторически сложившуюся структуру города, строительство удалось приостановить.

С образованием заповедника как самостоятельного учреждения областного подчинения и утверждением его территории, а также границ охранных зон начала реализовываться Комплексная долгосрочная про-

грамма развития заповедника, предусматривавшая поэтапную реставрацию памятников архитектуры с приспособлением под музейные функции.

Благодаря тому, что на объектах проводились именно реставрационные работы, которые основывались на результатах предпроектных научных исследований, зданиям удалось вернуть и сохранить их ценные архитектурно-художественные качества, которые воплотились затем в новом функциональном назначении. Так, после реставрации Софийского собора, памятника архитектуры XI—XVIII вв., были открыты музей и концертный зал, после завершения цикла реставрационных работ на здании бывших монашеских келий Богоявленского монастыря XVIII в. открылся Музей белорусского книгопечатания — единственный в своем роде в нашей республике. Одновременно с реставрацией лютеранской кирхи XIX в. происходила и реэкспозиция краеведческого музея, который размещался там еще с 1926 г.

За все время существования заповедника на территории его охранной зоны учреждениями и организациями города осуществлялись различные виды хозяйственной деятельности, которая контролировалась администрацией заповедника как на стадии согласования работ, так и в процессе их производства.

В 1990-х годах проводились работы по восстановлению дома генерал-губернатора (рис. 14) и дома уездного и нижнего земских судов (рис. 15), входивших в XVIII в. в состав архитектурного ансамбля центральной площади, которые восполнили утраченную застройку. На протяжении всего процесса строительства сотрудниками заповедника корректировался порядок работы и в случае выявления нарушений осуществлялось соответствующее реагирование.

Наиболее насыщенным на строительные работы в г. Полоцке оказался 2002 г. Именно в этом году в городе проводился республиканский фестиваль-ярмарка «Дожинки», в связи с чем развернулись широкомасштабные мероприятия по подготовке городских объектов к этому празднику. Основной строительной площадкой стал исторический центр города. Работникам музея-заповедника пришлось столкнуться с целым рядом нарушений как режима содержания охранной зоны заповедника, так и Закона Республики Беларусь «Об охране историко-культурного наследия».

Во-первых, начались активные земляные работы по замене подземных коммуникаций, которые носили несанкционированный характер. Ни требования заповедника остановить работы, ни предписания Управления по охране историко-культурного наследия не смогли остановить набиравшую обороты деятельность. В центре города одновременно на нескольких улицах были прокопаны траншеи глубиной до 2 метров, а культурный неисследованный слой вывозился за пределы города. Строители не обращали внимания на предписания о приостановке работ и шли дальше, чтобы уложиться в установленные сроки. Не помогло даже обращение ученых Института истории Национальной академии наук Респуб-

лики Беларусь, направленное в Совет Министров Республики Беларусь и в Прокуратуру Республики Беларусь.

Во-вторых, проводились работы по ремонту и покраске наружных стен зданий, расположенных в центральной части города. Несмотря на то, что и проектные организации, и заказчики были заблаговременно поставлены в известность о необходимости комплексного подхода в принятии решения по данному вопросу, о проведении физико-химических исследований, результаты которых должны были стать основой при разработке цветового оформления фасадов, условия заповедника так и остались за пределами внимания. В большинстве своем цветовое решение выбиралось исходя из эстетических предпочтений проектировщиков, а не на основе научных исследований. Таким образом, для города была упущена редкая возможность получить и реализовать научно обоснованный вариант по цветовому оформлению фасадов всех зданий, формирующих интерьер центра, что значительно обогатило бы и дополнило архитектурную эстетику застройки, осмыслило историческую среду и придало бы ей особый колорит.

В-третьих, повсеместно выполнялось благоустройство и озеленение. В общем восприятии застройки немаловажную роль играет предметная среда, непосредственно окружающая человека. Фонари, скамьи, мощение, ограждение, также являясь частью истории, насыщают и дополняют городское пространство. Во время работ по благоустройству центральной площади был уничтожен один из таких элементов — балюстрада с декоративными вазами, выполненная по проекту известного белорусского архитектора Г. Заборского. Ее нахождение на границе площади было созвучно архитектуре жилых домов, выстроенных в середине XX в. в стиле сталинского ампира и находящихся на расстоянии одного квартала от центра города. Вместо нее было установлено другое ограждение, тоже с балясинами и вазами, но серийного производства, которое технически обновило площадь, но стилистически обесценило городскую среду, привнеся в нее нехарактерный чужой материал и пропорции (рис. 16, 17). С постепенной утратой таких элементов уходит целостность и единство пространства, равновесие и особый характер которого зависят от синтеза всех его составляющих.

Информация по всем нарушениям, которые фиксировались сотрудниками музея-заповедника, передавалась в Управление по охране историко-культурного наследия, кроме того, часть материалов Министерством культуры была отправлена в Республиканскую прокуратуру, но никто из нарушителей к ответственности не привлекался.

Приведенные выше примеры говорят о том, что в тех случаях, когда процесс производства работ приобретает характер грандиозной общегородской стройки, которая продолжается на протяжении нескольких месяцев, то, чтобы сдержать такой натиск, зачастую бывает недостаточно не только компетенции заповедника и Министерства культуры, но и прокуратуры.

Контроль за состоянием своей охранной зоны заповедник осуществляет не только путем выявления нарушений, но и путем проведения

ряда согласований как на предпроектной стадии, так и самой проектной документации, а также в процессе ведения работ на объекте. Нередки такие случаи, когда заказчик, имея на руках всю необходимую согласовательную и разрешительную документацию, при выполнении работ начинает отступать от проекта, что на практике чаще всего выражается в следующем: производится замена цвета наружных стен, наружных отделочных материалов, цвета и рисунка оконных переплетов, дверной столярки в сторону упрощения и удешевления строительства. Больше других такие вольности допускают индивидуальные застройщики и частные фирмы. Если объект не является историко-культурной ценностью, финансируется из собственных средств заказчика и является частной собственностью заказчика, то обязать его работать в точном соответствии с проектом достаточно сложно.

В ноябре 2006 г. было зафиксировано такое нарушение: частное лицо, осуществляя работы по реконструкции своего дома и имея при этом согласование Министерства культуры на проектную документацию, без наличия соответствующего разрешения на двухэтажном объеме самовольно достроило третий этаж. Сейчас здание, учитывая, что оно и без того расположено на возвышенном участке рельефа, доминирует над всей застройкой улицы (рис. 18). Окончательное решение в данном деле Министерством культуры пока еще не принято.

Некоторые виды работ по капитальному ремонту, если они включены в финансовый план развития предприятия, могут производиться без разработки проектной документации и не выноситься на согласование в установленном порядке. К таким работам можно отнести участившуюся в последнее время замену оконной столярки на пластиковые стеклопакеты без переплетов, причем с установкой только на некоторой части фасада, или покраску наружных стен в произвольно выбранный цвет. Подобным образом были произведены работы по покраске наружных стен одного из зданий, выстроенного в 1950-х годах. Работники жилищно-коммунального хозяйства по своему усмотрению подобрали цветовую гамму и для стен, и для цоколя, в результате чего здание стало резко контрастировать с окружающей застройкой, сразу же проявилась неуместность вхождения нового в старое окружение, его контекстуальная неподчиненность сложившемуся цветовому колориту исторического квартала (рис. 19).

Довольно проблематичным является процесс регулирования деятельности по установке малых архитектурных форм и выполнению работ по благоустройству городских территорий, если эти работы выполняются по инициативе городских властей и в небольших объемах. В этом случае также не разрабатывается проектная документация и, соответственно, администрация заповедника не ставится в известность о подобных намерениях. В большинстве случаев такая форма «облагораживания» городской среды имеет, во-первых, непрофессиональный подход, во-вторых, не всегда обоснована. Так, по просьбе руководства города частными предприятиями были изготовлены беседки и скамьи, которые неожи-

данно для всех «выросли» посреди зеленого газона у подножия Верхнего замка (рис. 20). Кроме этого, появилась металлическая конструкция со ступеньками — спуск к воде, но пока он ведет в никуда, потому что берег Западной Двины в этом месте имеет достаточно необустроенный вид с зарослями кустарника и травы (рис. 21).

Все вышесказанное — это не только констатация фактов, но и свидетельство того, что эффективность работы по охране исторического наследия и контролю за содержанием охранной зоны культурного слоя могла бы быть намного выше, если бы деятельность музеев-заповедников была подкреплена соответствующим законодательством.

Очень многих проблем и трудностей удалось бы избежать, будь четко определены полномочия администрации заповедника по пресечению нарушений. Самым эффективным рычагом, на наш взгляд, могли бы стать штрафные санкции. Но на сегодняшний день ни один орган и ни одно структурное подразделение Министерства культуры таким правом не наделено.

Некоторые существенные моменты для обеспечения успешной организации работы музея-заповедника по контролю охранной зоны в настоящее время не оговорены уставом, поскольку в инструкциях и нормативных документах, на основании которых разрабатывались границы зон и устанавливался режим их содержания, они не акцентированы. Например, отсутствует подробный перечень ограничений для многочисленных собственников тех земельных участков, которые расположены на территории охранной зоны, не определен список документации, которую необходимо представлять на согласование, не указано, каким образом и на каких условиях могут производиться застройка и земляные работы на таких участках.

В настоящее время наше учреждение в работе по регулированию вопросов, касающихся градостроительной деятельности, выполняет две схожие по своему профилю функции: контролирует режим содержания охранной зоны в соответствии со своим уставом и осуществляет контроль за деятельностью, касающейся историко-культурных ценностей, которая регламентируется Законом Республики Беларусь «Об охране историко-культурного наследия». При выявлении фактов нарушения режима содержания охранной зоны музей-заповедник предъявляет требования к нарушителям исходя из соответствующих статей закона, а не из пунктов своего устава, так как последний не обеспечен правовой поддержкой. К сожалению, Закон не содержит разъяснения такого термина как «музей-заповедник» и не дает комментария об уровне его компетенции в рамках осуществления деятельности по охране памятников.

Очевидно, что для закрепления правового статуса музея-заповедника и создания условий для его полноценной деятельности необходимо соответствующее законодательство, которое в развернутой форме давало бы определения музея-заповедника, уникальной исторической территории, а также устанавливало компетенцию его администрации и правовой статус территории как особо охраняемого объекта. Сегодня развитие музея-

заповедника определяется его концепцией, которая касается в основном музейной деятельности, но разработанного документа, который являлся бы аналогом Генерального плана развития города, охватывающего все сферы жизнедеятельности территории охранной зоны, начиная от утилитарных функций и заканчивая ее духовным содержанием, нет. Музей-заповедник — это не только территория, имеющая сложившуюся планировочную структуру, застройку, ландшафт, но это еще и место, заселенное людьми, живущими в традиционно освоенном пространстве, впитавшем историю города, его атмосферу.

Но пока законодательная база для музеев-заповедников еще не разработана, и заповедники, а также территории их охранных зон, продолжают жить в общем городском водовороте. И очень многое в плане эффективной работы по охране исторического и культурного наследия зависит от того, насколько актуальными и необходимыми станут для города вопросы охраны.

Библиография:

1. Бархин М.Г. Архитектура и город. — М.: Наука, 1979.

2. Глiннiк В.В. Гiстарычны цэнтр Полацка: досвед комплекснага захавання (1985—2002) // Каштоўнасцi мiнуўшчыны. — № 6, Мн.: Знамение, 2003.

3. Глiннiк В.В. Мажлiвасцi музеефiкацыi гiстарычнага цэнтра Полацка на прынцыпах унiкальнае гiстарычнае тэрыторыi. ПГКЗ, Полацк, 1996.

4. Калбаска А. Музеефiкацыя ўнiкальных гiстарычных тэрыторый. Праблемы юрыдычнага забеспячэння. ПГКЗ, Полацк, 1996.

5. Мартыненко Н.Э. Правовой статус, охрана и восстановление историко-культурного наследия. Монография. — Гродно, 2005.

6. Памяць. Полацк. Гiсторыка-дакументальная хронiка. — Мн.: БелЭн, 2002.

7. Проект охранных зон и зон регулирования застройки. Книга 2. Мн., СНРПМ, 1981.

8. Ранинский Ю. В. Памятники архитектуры и градостроительства. Мн., Высшая школа, 1988.

Вайцяховіч А. В.,
малодшы навуковы супрацоўнік
Інстытута гісторыі НАН Беларусі

Курганна-жальнічны могільнік каля в. Буды Мінскага раёна

Могільнік размешчаны на невялікім узвышшы ў наваколлі в. Буды Мінскага раёна, прыкладна ў 20 км ад Заслаўя на паўночны ўсход. У ім налічваецца 130 насыпаў, большасць з якіх мае суцэльную каменную абкладку, ёсць невялікія насыпы, абкладзеныя камянямі накшталт жальнікаў, зусім нязначная колькасць курганоў не мае каменных абкладак. У літаратуры могільнік датуецца эпохай Кіеўскай Русі (Збор, 1987, ст. 44).

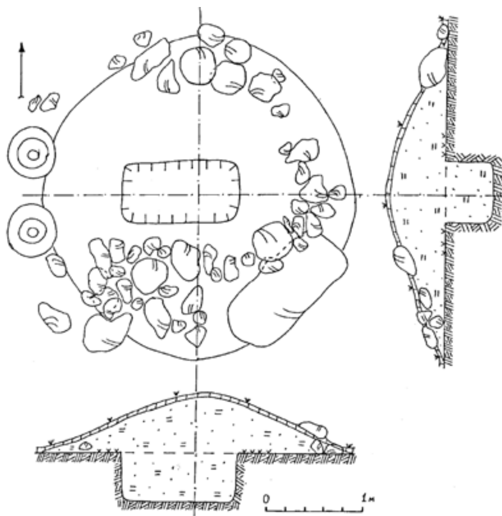
У 1963 г. могільнік даследаваў Э.М. Загарульскі (Загорульский, 1964). Ім было раскапана 6 курганных насыпаў з каменнымі абкладкамі. Толькі ў адным насыпе дыяметрам 5,6 м, вышынёй 0,8 м, размешчаным на схіле пагорка, у баку ад асноўнай групы, выяўлена пахаванне. Пад курганам у магільнай яме знойдзены 2 касцякі, галавой арыентаваныя на паўночны захад, рукі ў абодвух пахаваных перакрыжаваны на поясе. Адзін са шкілетаў без інвентару належаў мужчыне, на другім, жаночым, знойдзены наступныя рэчы: у раёне шыі 2 шкляныя пацеркі, на левай руцэ несапраўднаплецены бранзалет і пярсцёнак з заходзячымі канцамі, фрагмент тонкага дроту, які мог быць часткай скроневага кальца.

У 2003 г. аўтар правёў даследаванні яшчэ 2 курганоў у асноўнай групе. У раскопках прымалі ўдзел супрацоўнікі ГКМЗ «Заслаўе».

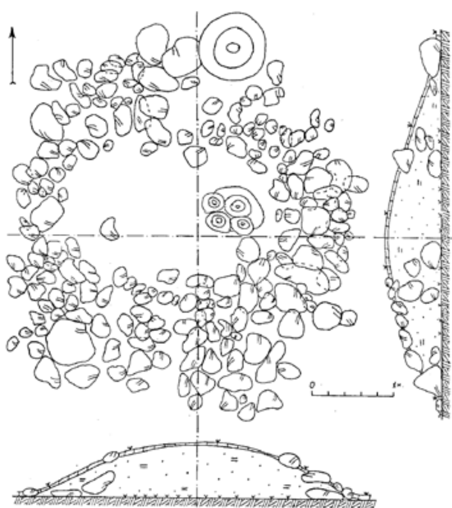
Дыяметр 3,2 м, вышыня 0,6 м. Насып меў каменную абкладку па перыметры, прычым найбольшая колькасць камянёў фіксавалася ў паўднёвай частцы кургана. У паўднёва-ўсходнім сектары, на ўскрайку насыпа, ляжаў самы вялікі камень — 1,3х0,6х0,4 м.

На мацерыку выяўлена тонкая попельная праслойка, якую амаль у цэнтры праразала магільная яма прамавугольнай формы памерам 1,2х0,6х0,5 м. Ніякіх слядоў пахавання ў яме не выяўлена.

Дыяметр 4 м, вышыня 0,7 м. Курган быў абкладзены па перыметры камянямі ў некалькі радоў.

Мал. 1. План кургана № 6.

Мал. 2. План кургана № 7

У паўднёва- і паўночна-заходнім сектарах камяні сустракаліся на розных узроўнях насыпу. На гарызонце фіксавалася слабая попельная праслойка. Ніякіх слядоў пахавання ў кургане не знойдзена.

Курганна-жальнічныя могільнікі з падобнымі памерамі і канструкцыйнымі асаблівасцямі насыпаў канцэнтруюцца ў раёне вярхоўяў Гайны і Усяжы. Вывучэннем гэтых помнікаў займалася Л.У. Дучыц. Ёю былі даследаваны могільнікі каля вёсак Прудзішча, Селішча і Сухая Гара Лагойскага раёна (Дучыц, 2001, ст. 115-120; 2003, ст. 196-200; 2004, ст. 181-190; 2005, ст. 131-140). З 45 насыпаў, абкладзеных камянямі, толькі ў 8 былі знойдзены моцна спарахнелыя фрагменты шкілетаў. У некаторых наяўнасць пахавання прасочвалася толькі па інвентары. Аднак у значнай большасці курганоў відавочных слядоў пахавання не знойдзена. Адсутнасць альбо дрэнная захаванасць костных парэшткаў тлумачыцца ўласцівасцямі глебы ў гэтай мясцовасці, дзе арганічныя рэчывы хутка парахнеюць.

Звычайна для пахавання рабіліся магільныя ямы, і толькі ў 5 выпадках сляды пахаванняў былі выяўлены на ўзроўні мацерыка. Часта на падэшве курганоў прасочваліся попел і вуголле ў невялікай колькасці. Усе даслеаваныя могільнікі датуюцца XI альбо XI — XII стст.

Падобная з'ява, калі шкілет цалкам спарахнеў, а рэчавы інвентар адсутнічае, відавочна назіраецца ў «пустых» курганах могільніка Буды. Мяркуючы па інвентары і аналогіях пахавальнага абраду з суседнімі могільнікамі, курганна-жальнічны могільнік Буды можна датаваць XI — XII стст.

Літаратура:

1. 2001. Дучыц Л., Ганецкая І., Іоў А., Пазнякоў В. Курганна-жальнічны могільнік каля в. Сухая Гара (вынікі раскопак 1995— 1997 гг.). // ГАЗ. № 16, ст. 115-120.

2. 2003. Дучыц Л., Ганецкая І., Іоў А., Лашанкоў М. // Прудзішчанскі могільнік. ГАЗ. № 17, ст. 196-200.

3. 2004. Дучыц Л., Ганецкая І., Іоў А., Лашанкоў М. Новыя раскопкі могільніка Сухая Гара ў Лагойскім раёне. // ГАЗ. № 19, ст. 181-190.

4. 2005. Дучыц Л., Вайцяховіч А., Ганецкая І., Іоў А., Лашанкоў М. // Раскопкі курганных могільнікаў каля вёсак Селішча і Дубніца Лагойскага раёна. // ГАЗ. № 20, ст. 131-140.

5. 1987. Збор ПГіКБ. Мінская вобласць. Т. 2. Мн.

6. 1964. Загорульский Э.М, Отчет о полевых работах археологической экспедиции Белгосуниверситета им. В.И. Ленина в 1963. Мн.

Гайдукова Г. В.,
заведующая научно-реставрационным отделом
Белорусского государственного музея народной
архитектуры и быта

Из опыта работы по сохранению музейных коллекций

Сохранность музейного предмета, скорость его дальнейшего старения или даже разрушения в гораздо большей степени определяют условия его бытования до поступления в музейное собрание, а также качества использованных для его изготовления или создания материалов, их физико-химических характеристик. После поступления музейного предмета в собрание его физическое состояние во многом зависит от условий хранения. Режим музейного хранения определяется следующими параметрами: температура и влажность воздуха, суточные и сезонные колебания температуры, уровень и качество освещенности, подвижность воздушных потоков и т.д. В последнее время становятся все более ощутимыми такие экологические факторы, как загрязненность воздуха, пыль, копоть, повышенное содержание кислотных испарений.

Количество предметов, которые нуждаются в реставрации, велико. Не менее важной представляется задача создания оптимальных условий для хранения музейных коллекций.

Решение этой проблемы многие видят через реализацию крупномасштабных профилактических программ. Превентивная консервация получила абсолютный приоритет. В Кодексе музейной этики ICOM (Международного совета музеев, 2004 г.) говорится: «Превентивная консервация есть наиважнейший элемент музейной политики и деятельности по сохранению музейных предметов и коллекций. Это необходимая обязанность музейных специалистов по обеспечению благоприятных условий хранения, экспонирования и транспортировки культурных ценностей». (1, 2)

К 30-летнему юбилею в Белорусском государственном музее народной архитектуры и быта (БГМНАиБ) сформировалось 30 коллекций историко-культурных ценностей, главной из которых является коллекция памятников народной архитектуры. (3)

Проблема сохранности целлюлозосодержащих материалов очень актуальна для белорусского скансена, расположенного в пригороде г. Минска. Температурно-влажностный режим в музее практически не поддается регулированию, поэтому на деревянных конструкциях музейных объектов появляются дереворазрушающие грибы в виде мицелия (тело гриба), имеющего вид веерообразных тяжей. Плесень вначале проявляется в виде разбросанного пушистого или порошкообразного мицелия, оттенки которого колеблются от светлых тонов до черных.

В большинстве случаев интенсивное гниение происходит при температуре от 10 до 32°С. За пределами этих температур гниение, как правило,

прекращается. Но интенсивное гниение происходит лишь в том случае, когда влажность древесины становится выше предела насыщения волокна (около 30%), т.е. при контакте сухой древесины с дождевой, грунтовой водой или конденсатом. Водяные пары воздуха сами по себе не могут увлажнить древесину для серьезного загнивания, однако в этих условиях на ней могут развиться некоторые плесени. Воздушно-сухая древесина (влажность не более 20%) не является питательной средой для грибов, даже развившаяся в ней раньше гниль не будет прогрессировать. (4, 5)

Учитывая все эти факторы, на экспозиции музея проводится ряд профилактических мероприятий для сохранения памятников деревянной архитектуры:

1. Устраняются источники поступления влаги в древесину путем гидроизоляции кровли, стен и полов.

2. Проводится детальный осмотр построек с целью оценки сохранности древесины и выявления очагов грибного поражения.

3. Определяется степень опасности грибных культур при привлечении специалистов лаборатории микологии Института микробиологии НАН Беларуси.

4. Удаляются пораженные участки бревен. Проводится антисептирование здоровой древесины, находящейся рядом с пораженными участками.

В 2004 г. старшим научным сотрудником научно-реставрационного отдела А.Г. Мицкевич были проведены микробиологические исследования по отбору средств для защиты древесины от биоповреждений в условиях закрытых помещений. Исследовались три промышленных препарата:

1. Актитокс (Россия)
2. Биосепт (Россия)
3. Кобра (РБ)

Хорошие результаты по защите от дереворазрушающих и плесневых грибов показал препарат «Присадка биоцидная «Кобра» (производитель ООО «Автосиб», г. Минск). (6)

Опыт 2005 – 2006 гг. дал положительные результаты при использовании антисептика «Кобра» (ТУ РБ 1000 114701. 007-2003) для внутренних помещений памятников народной архитектуры. Данным препаратом были обработаны деревянные конструкции (фрагментарно в зоне очагов биоповреждений) памятников: хлевов из д. Будичи (сектор Поозерье), дд. Огородники и Забродье (сектор Центральная Беларусь). Использовалась 25%-ная концентрация исходного препарата, обработка проводилась методом разбрызгивания и при помощи кисти.

По борьбе с плесенью на глинобитном полу в сенях памятников из д. Огородники и д. Садовичи помог состав на основе медного купороса и катамина; брались концентрации данных препаратов соответственно 5% и 2%, обработка проводилась методом полива в 2001 году в летний сезон.

В составе коллекций белорусского скансена более 22 000 музейных предметов. В основном это экспедиционные сборы 1977 – 1995 гг.

Для музейных коллекций также актуальна проблема защиты от микроорганизмов, это довольно сложная задача, т. к. в основном при проведении профилактических мероприятий идет защита от продуктов,

выделяемых микроорганизмами. Как известно, на поверхностях адсорбируется пыль, содержащая питательные вещества и споры микроорганизмов, прорастающие обычно при переувлажнении. Поэтому так важно для профилактики биоповреждений соблюдение стабильного гигротермического режима в помещениях.Там, где это невозможно, поражаются даже неорганические материалы. Поэтому колебания температур в музеях регламентируются в пределах одного градуса и влажности 10% (оптимальная температура должна быть не более 18°С, относительная влажность 65%). (2, 7)

Химические средства дезинфекции, особенно для музейных материалов, опасно применять, так как они высоко активны, разрушают поверхность даже неорганических материалов, к тому же ядовиты для людей.

В защите материалов от повреждений насекомыми применяют вещества-антифиданты, которые при нанесении на материалы устраняют его пищевую привлекательность для насекомых. Это эффективный и избирательный способ защиты тканей от личинок кожеедов и гусениц моли. Высокая антифидантная активность наблюдается у ряда пропинилпирокатехиновых природных соединений, выделяемых из корня красного клевера, к которым относится и гвоздичное масло.

Не утратили своего значения отпугивающие средства — камфора, эвкалиптовое, лавандовое, лавровое масла (и исходное сырье для них — листья, стебли, корни). Масла применяют в виде растворов в уайт-спирите или пинене, что позволяет распылять их в помещениях и местах хранения музейного текстиля, создавая первоначально высокую концентрацию действующих веществ.

Широкое применение получил порошок цветка долматской ромашки — пиретрум, содержащий 0,15—0,5% пиретринов. Пиретрины обычно используют в виде разбавленных (2—10%) растворов, получаемых экстракцией цветков ромашки органическими растворителями. Синтезированы аналоги пиретринов — пиретроиды: перметрин, аллитрин, циклитрин и др. (8). Защита музейного текстиля с появлением пиретроидов упростилась, так как эти аналоги природного пиретрума стойки (до года), малотоксичны для человека, химически инертны по отношению к большинству материалов.

Сегодня налажен промышленный выпуск средств, содержащих пиретроиды. На рынке РБ можно приобрести российский препарат «Армоль» (ТУ-9392-031-01897438-96). Обработка музейного текстиля данным средством должна проводиться при температуре не ниже 10°С. «Армоль» дала хорошие результаты при проведении профилактических работ с коллекцией музейного текстиля в фондохранилищах БГМНАиБ.

Сотрудниками научно-реставрационного отдела используется простой метод дезинсекционной фумигации (против жучка-точильщика) в полиэтиленовых мешках при помощи бытовых препаратов «Армоль», «Нео-дихлофос» (ТУ-2386-015-00204263-00), где содержащийся в аэрозольном баллоне фумигант убивает насекомых через 24—72 часа экспозиции при температуре не ниже 14°С. Используемые препараты содержат перметрин.

Определенный опыт накоплен при проведении консервационных мероприятий с коллекцией керамики: для укрепления черепка используется 3—5%-ный раствор БМК (сополимер бутилметакрилата с метокриловой кислотой) в ацетоне. БМК хорошо зарекомендовал себя в нестабильных t-V условиях музея под открытым небом и как реставрационный материал в композиции с молотой керамической крошкой.

Одной из основных проблем в музее является необходимость борьбы с коррозией экспонатов из черных металлов. При определенной влажности, так называемой критической, влага из воздуха конденсируется на поверхности металла, образуя сплошную пленку, что и является первопричиной возникновения и развития коррозионного процесса. Критическая влажность для большинства металлов и сплавов находится в пределах 50—70%, при достижении ее на незащищенной поверхности металла начинается процесс коррозии. (9)

Для предупреждения коррозии на заключительном этапе реставрационной обработки предметы из металла покрывают защитными составами на органической основе. Хорошо проявил себя на протяжении многих лет в условиях ненормированного t-V режима ингибированный пленкообразующий состав, который широко представлен на рынке РБ — это автоконсервант «Мовиль» (ТУ РБ 500036.524.100-2005). Данный состав мы используем с добавлением графита.

В заключение хочется отметить, что, прежде чем обработка культурного достояния будет произведена, консерватор обязан:

1. Установить необходимость данного вмешательства.
2. Все проводимые мероприятия документировать.

Литература:

1. Рэстаўрацыя і кансервацыя музейных каштоўнасцей: праблемы і метады іх вырашэння. Матэрыялы нав.-практыч. канферэнцыі 23-24.11.1999 г., г.Мінск; Мн., выд. Анікеенка В.П., 2000 г., ст. 23.

2. Школа музейных кансерватараў. Нав.-метадычныя матэрыялы; Мн., БелДІПК, 2005 г., ст. 78

3. Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктуры і побыту. Буклет. Мн., ЮніПАК, 2006 г., ст. 49

4. И.А. Гончарова, А.Г. Мицкевич, Н.М. Ровбель. Поражение мицелиальными грибами целлюлозных материалов в присутствии биоцидов. В сб. Рос. Академии наук. Ботан. институт им. В. Л. Комарова, т. 1. Труды межд. конф. Санкт-Петербург 24-28.04. 2005 г.

5. Г.А. Преображенская, Ю.П. Ивлев. Консервация деревянной пластики; Санкт-Петербург, Акционер, ИК, 2001 г.

6. Экспертное заключение № 15-4/8 ГУ «Республиканский центр гигиены, эпидемиологии и общественного здоровья»; Мн., 2004 г.

7. Інструкцыя МК РБ аб парадку камплектавання, уліку, навуковай апрацоўкі, захавання і выкарыстання прадметаў Музейнага фонду РБ, Мн., 1997 г.

8. М.И. Никитин, Е.П. Мельникова. Химия в реставрации; Л., Химия, 1990 г.

9. Р.А. Турищева, В.В. Самгина. Консервация музейных предметов из черных металлов. В сб. Труды ГИМ. Реставрация музейных ценностей; вып. 107. М., 1999 г.

Гаранская Т. Г.

Палацава-паркавы комплекс магнатаў Пшаздзецкіх у Заслаўі*

Палацава-паркавы комплекс магнатаў Пшаздзецкіх у Заслаўі — унікальная з'ява гісторыі і культуры нашай краіны. Сваімі цэласнасцю і гармоніяй ён увабраў у сябе энергію перадавых ідэй эпохі, народжаных у XVII—XVIII стст. у полі інтэлектуальнага мыслення лепшых розумаў Еўропы.

З аднаго боку гэтаму спрыяла самасцвярджэнне годнасці магнатаў Пшаздзецкіх, якія з набыццём Заслаўскага графства здабылі тытулы графаў і бляскам новаўзведзенага імі ўласнага графскага гнязда ў Заслаўі імкнуліся сцвердзіць паўнавартаснасць гэтай з'явы.

З другога боку таленавіты італьянскі дойлід Карла Спампані, запрошаны, каб дагадзіць амбіцыям Пшаздзецкіх, перад гэтым ужо здзейсніў шэраг бліскучых архітэктурных праектаў па замовах заможных і слынных магнатаў краіны. Але месцы галоўных дойлідаў пры вядучых дварах Радзівілаў, Сапегаў, Сангушкаў былі занятыя. І на прыступцы кандыдата на такое месца ён павінен быў здзейсніць нейкі надзвычай эфектны і гарманічны праект, каб набыць сабе адпаведныя аўтарытэт і славу. Так яно і здарылася. Пасля здзяйснення будовы Заслаўскага палацава-паркавага комплексу Карла Спампані быў запрошаны на працу галоўнага архітэктара пры двары Радзівіла ў Нясвіжы. Але да канца здзейсніцца мары гэтага таленавітага творцы не давялося, бо ва ўзросце 33 год, у самым росквіце жыцця і талентаў, яго напаткала смерць. І засталіся для гісторыі шматлікія ўвасабленні архітэктурнага мыслення Спампані ў палацавым будаўніцтве на тэрыторыях усёй краіны, і адна з вяршыняў гэтай творчасці — палацава-паркавы комплекс магнатаў Пшаздзецкіх у Заслаўі. Каб асэнсаваць яго вартасць, трэба паглыбіцца ў гістарычную рэтраспектыву і раскрыць кантэкст яго ўзвядзення.

I. Заслаўе. Ад Сапегаў да Пшаздзецкіх

Відавочна, што Заслаўе трапіла ў кола асаблівых інтарэсаў магнатаў Пшаздзецкіх: у 1693 годзе Юры Станіслаў Сапега (1668—1732) перадае ў заставу Аляксандру Пшаздзецкаму (1660—1732) «...добра Заслаўскія...» Ужо ў 1707 годзе той жа Юры Станіслаў перадае ў заставу Аляксандру Пшаздзецкаму разам з заслаўскай маёмасцю «...палац з юрысдыкцыяй у Мінску...» Пасля смерці апошняга ўладара Заслаўя па лініі Сапегаў — Аляксандра Паўла (1672—1734) — уся яго маёмасць: «...Заслаўскае графства з замкам, абкружаным валам і касцёлам дамініканцаў, з фальваркам і маёнткам у Заслаўі, вёскамі, засценкамі, урочышчамі, пусткамі, з фальваркам Валоўшчына, з юрысдыкцыяй, пляцам і палацам у Мінску,

* Каляровыя ілюстрацыі гл. на стар. 102.

з фальваркамі Вязынка і Ломшына, з усімі пабудовамі ў Заслаўі і фальварках, з касцёламі і цэрквамі...» — цалкам перайшла ва ўладанне Антонію Тадэвушу Пшаздзецкаму (1718—1772): частку яе ён выкупіў у крэдытораў Сапегаў (фальваркі Вязынка, Ломшына, Сялец) і далучыў іх да графства, усталяваўшы яго папярэднія памеры. Другую частку на працягу 1753—1770-х гадоў выкупіў у ўдавы Аляксандра Паўла Сапегі — Караліны Тэрэзы Сапегі з Радзівілаў. З 1693 па 1770-я гады Пшаздзецкія выплацілі Сапегам 506 916 злотых. Асабіста Антоній Тадэвуш Пшаздзецкі дадаткова выплаціў 112 000 злотых. І агульная сума грошай, выплачаных гэтымі магнатамі за валоданне Заслаўскім графствам, канчаткова акрэсленая ў 1760 годзе, складала 610 916 злотых.

Пры падрыхтоўцы маёмасці Заслаўскага графства да продажу магнатамі Сапегамі было замоўлена да выканання два інвентары.

Першы быў складзены ў 1753 годзе (у гэты час Антоній Тадэвуш Пшаздзецкі распачаў справу набыцця гэтай маёмасці). Да пачатку Другой сусветнай вайны гэты інвентар знаходзіўся ў фондах Беларускай дзяржаўнай нацыянальнай бібліятэкі ў Мінску. Потым сляды яго згубіліся. Інфармацыю аб яго змесце знаходзім у даследаванні 1926 года Д.І. Даўгялы «Заслаўе на Меншчыне», дзе прыводзяцца рэпрадукцыі «...плана фальварка Заслаўя...» і пэўныя звесткі ды апісанні яго матэрыяльных параметраў і каштоўнасцей.

Другі інвентар — 1760 года — належыць да перыяду завяршэння аперацый па продажу Заслаўскага графства Сапегамі Пшаздзецкім. Яшчэ ў пасляваенны перыяд ён захоўваўся ў Аддзеле рукапісаў бібліятэкі Віленскага ўніверсітэта . Факты з гэтага інвентара, што пашыраюць наша ўяўленне аб Заслаўі азначанага перыяду, прыведзены ў навуковым даследаванні Э. Ланчавіўса «Папера Літвы XV—XVIII стст.».

Грунтоўны падыход да справы куплі-продажу Заслаўскага графства, а разам з ім і да набыцця графскага тытулу ад Сапегаў Пшаздзецкім, яшчэ раз падкрэслівае значнасць гэтай падзеі для Пшаздзецкіх, да якой яны свядома і мэтанакіравана рухаліся не адзін дзясятак год, як і да атрымання Антоніем Тадэвушам Пшаздзецкім пасад войта і старасты мінскага, дэпутацкіх і кіраўнічых роляў на пасяджэннях соймаў, соймікаў і Трыбуналу, пасад пісара, падчашага, рэферэнта і, у рэшце рэшт, падканцлера Вялікага княства Літоўскага.

Увесь папярэдні шлях Антонія да гэтых пасад у палітычнай кар'еры быў няпросты, але паслядоўны і няспынны:

— паспяховае навучанне ў Віленскай акадэміі;

— удзел (у 15-гадовым узросце) разам з бацькам, Аляксандрам Пшаздзецкім у 1733 годзе ў элекцыі караля Станіслава Ляшчынскага;

— супрацоўніцтва і сяброўства з падскарбіем ВКЛ Юрыем Флемінгам і Юзафам Сасноўскім (гэтыя стасункі дазволілі Антонію ўвайсці ў кола набліжаных партыі Чартарыйскіх, а потым — стаць іх галоўным дарадцам і даверанай асобай);

— разам з Міхалам Фрэдэрыкам Чартарыйскім (1696—1775), канцлерам ВКЛ, сябрам і паплечнікам, былі галоўнымі дзеячамі генеральнай

канфедэрацыі, а таксама належалі да той часткі магнатэрыі, што выступала за «...памяркоўныя рэформы зверху, умацаванне дзяржаўнай улады, пашырэнне капіталістычных тэндэнцый у арганізацыі гаспадаркі ў краіне;

— удзел і адна з важнейшых роляў у абранні на прастол караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага (пад час каранацыйнага сойму браў удзел у фарміраванні адміністрацыі караля), уваходжанне Антонія ў якасці аднаго з галоўных дарадцаў у склад Пастаяннага нефармальнага савета пры каралі;

— у 1765—1766 гадах кантраляваў працу соймікаў і Трыбуналу на Літве;

— ...і многае іншае ды, у рэшце рэшт, узнагароджанне ў 1757 годзе Антонія Тадэвуша Пшаздзецкага ордэнам Белага Арла — вышэйшай ўзнагародай краіны.

Вось вынікі дзяржаўнай і палітычнай дзейнасці Антонія Тадэвуша Пшаздзецкага, што дазволілі радавому ад нараджэння прадстаўніку польска-літоўскай шляхты, а разам з ім і яго нашчадкам, увайсці ў пантэон паважнай магнатэрыі краіны.

II. Гісторыя і практыка ўзвядзення палаца:

А) Пшаздзецкія і дойлід Карла Спампані.

Будаўніцтва Заслаўскага палацава-паркавага комплексу — 80-я гады XVIII ст. — трапляе ў паласу значнага пашырэння на тэрыторыі Рэчы Паспалітай, у склад якой уваходзілі і беларускія землі, будаўніцтва манументальных палацава-паркавых ансамбляў. Гэты працэс быў абумоўлены шэрагам фактараў:

— з аднаго боку на тэрыторыі краіны пасля завяршэння Паўночнай вайны наступіла зацішша ў ваенных дзеяннях, што дазволіла насельніцтву спачатку (першая палова XVIII ст.) аднавіць разбуранае жыллё, гаспадарку, палацы, а надалей — дзесьці з сярэдзіны XVIII ст. — распачаць маштабнае новае будаўніцтва;

— з другога боку — пашырылася саслоўе патэнцыяльных мецэнатаў сядзібнага і палацава-паркавага будаўніцтва: колькасць шляхецкага насельніцтва ўзрасла ад 8—10% ад агульнай колькасці ў XVII стагоддзі да 25% — у XVIII. Менавіта шляхта вызначалася ў тыя часы як нястомны рухавік культурніцкіх працэсаў у грамадстве — тых адметных культурніцкіх з'яў, што паўставалі ў атмасферы сядзібна-паркавага жыцця беларускай магнатэрыі. За ўзор яна брала мецэнацкі лад побыту караля Рэчы Паспалітай Станіслава Аўгуста Панятоўскага з яго арыентацыяй ў палацава-паркавым будаўніцтве на італьянскіх ды французскіх дойлідаў.

Пшаздецкія, што зблізіліся з Радзівіламі праз шлюб Дамініка Аўгуста Пшаздецкага з Ганнай з Радзівілаў і Алены Пшаздзецкай з Міхалам Геранімам Радзівілам (1744—1831), задумаўшы будаўніцтва палаца ў Заслаўі, пры абранні кандыдатуры галоўнага дойліда і адміністратара будаўніцтва маглі скарыстаць парады Радзівілаў, якія ўжывалі пры будаўніцтве сваіх рэзідэнцый паслугі італьянскіх дойлідаў, у тым ліку

і Спампані, у пэўнай ступені зрабіўшы стаўку на выверaную ў Еўропе на многіх славутых аб'ектах іх будаўнічую практыку. У першую чаргу з асяродкаў італьянскіх дойлідаў на тэрыторыях ВКЛ Радзівілы маглі параіць Пшаздзецкім кандыдатуру маладога, але вельмі таленавітага і працаздольнага італьянскага дойліда Карла Спампані, чые магчымасці ўжо былі апрабіраваныя і высока ацэненыя апрача іншых і на радзівілаўскіх будоўлях:

— Альбінскі парк пад Нясвіжам у 1775—1778 гадах разам з Л. Лубніцкім і М. Падэцці ўзводзіў і Карла Спампані;

— з 1778 па 1779 гады Спампані, пасля М. Падэцці (з 1748 па 1752 гады) і М. Фларыяновіча (з 1775 па 1778 гады), працягваў працу па аднаўленню спаленага шведамі ў 1706 годзе Нясвіжскага замка.

Параду Пшаздзецкім звярнуцца за паслугамі ў справе будовы заслаўскага палаца да Карла Спампані мог даць і Іахім Ігнацый Юзаф Літавар Храптовіч (1729—1812), канцлер ВКЛ, муж сястры Міхала і Дамініка Пшаздзецкіх — Канстанцыі. Храптовіч пазнаёміўся з дойлідам у часы, калі працаваў у Вільні ў Адукацыйнай камісіі. У гэты ж перыяд Спампані кіраваў працамі па перабудове Віленскага езуіцкага калегіўма (з 1772 па 1773 гады). Канцлер запрасіў італьянца на дапамогу архітэктарам, што працавалі ў яго ўласным родавым маёнтку ў Шчорсах, які Храптовіч нанова перабудоўваў для сябе і сваёй жонкі Канстанцыі з Пшаздзецкіх. Праект шчорсаўскага палаца быў замоўлены Дж. Сака, да якога паспяхова далучыўся і Карла Спампані — яму было даверана праектаванне інтэр'ераў і парку.

Замежныя дойліды, што працавалі на тэрыторыі ВКЛ, адначасна і паспяхова маглі працаваць і ў розных іншых рэгіёнах Рэчы Паспалітай. На тыя часы гэта была пашыраная практыка. Так і Карла Спампані здзяйсняў свае праекты на тэрыторыях Польшчы, Украіны, Літвы і Беларусі, якія ўваходзілі ў арэал федэратыўнай дзяржавы. Адным з буйнейшых ранніх, «дазаслаўскіх» аб'ектаў, выкананых дойлідам на тэрыторыі Рэчы Паспалітай, было ўзвядзенне ў 1775 годзе палаца для кн. Паўла Ксаверыя Бжастоўскага, рэферэнта ВКЛ, у Паўлаве — блізу Вільні. Высокая пасада заказчыка і прэстыжная замова на пачатку творчай кар'еры адыгралі для Спампані рашучую ролю. Дзеля рэкламы і тыражыравання такой бліскучай замовы праект быў выкананы ў тэхніцы каляровай гравюры. У справе выдрукоўкі архітэктурных праектаў маладому творцу дапамагала яго італьянская мастакоўская сям'я ў Рыме. Найбольш цесныя стасункі Карла меў з Гіавані Бацістам Спампані — архітэктарам і гравёрам, выдаўцом ілюстраваных выданняў архітэктурнай тэматыкі (пасля смерці Гіавані яго друкарня перайшла ў спадчынную маёмасць да маці Карла Спампані — Тэрэзы), а таксама з Карлам Антаніні — архітэктарам, малявальшчыкам і гравёрам, кампаньёнам Гіавані Баціста Спампані. Выдаўцы ж, па замове Карла Спампані праз ліставанне, спраектаваныя дойлідам інтэр'еры палацаў на тэрыторыях Рэчы Паспалітай забяспечвалі ўнутраным начыннем — цэлымі партыямі перапраўляліся з Італіі наймаднейшыя мэбля, тканіны, аксесуары, творы мастацтва і іншае.

Такім чынам, Карла Спампані разгортваў сваю дзейнасць дойліда ў Рэчы Паспалітай пры моцнай падтрымцы як мецэнатаў гэтай краіны, такіх як Караль і Юзаф Радзівілы, Іахім Храптовіч, Міхал і Дамінік Пшаздзецкія, Павел Ксаверый Бжастоўскі, Юсцініян Шчыт, біскуп Масальскі (вядомы знаўца мастацтва краіны і пратэктар), Юзаф Пац і многія іншыя, так і з дапамогай родзічаў з Італіі — дойлідаў і друкароў, што стымулявалі натхненне пачынаючага творцы свежымі архітэктурнымі ідэямі, канкрэтнай выканаўчай працай камерцыйнага характару ды рэкламай яго лепшых праектаў. Па тым часе аналагаў размаху комплекснай дзейнасці дойліда Карла Спампані на тэрыторыі краіны пакуль не выяўлена.

Спампані меў моцны грунт падтрымкі і праз супольную працу з выдатнымі мастакамі эпохі, а для яго — сябрамі, калегамі і паплечнікамі:

жывапісец і графік Францішак Смуглевіч (1745—1807), сябра і адзін з першых ды галоўных пратэктараў Спампані, яго суаўтар пры стварэнні шэрагу архітэктурных праектаў, засноўвае ў 1797 годзе кафедру жывапісу і малюнка ў Віленскім універсітэце;

скульптар Караль Ельскі (памёр у 1824 годзе) пачынаў сваю творчую дзейнасць разам з Карла Спампані, працаваў разам з дойлідам паводле многіх архітэктурных аб'ектаў, быў бацькам і першым настаўнікам вядомага на абшарах Еўропы скульптара Казіміра Ельскага — першага прафесара і заснавальніка кафедры скульптуры ў той жа Вільні.

Спампані (1750—1783) і сам быў у ліку заснавальнікаў у 1773 годзе кафедры архітэктуры пры Віленскім універсітэце.

Прыклад маштабнай супольнай працы па праектаванню і стварэнню адметных архітэктурных комплексаў на абшарах усходніх рэгіёнаў Рэчы Паспалітай, пераважна на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага, дойліда Карла Спампані з лепшымі айчыннымі мастакамі краіны ў супрацьвагу найбліжэйшаму мастакоўскаму атачэнню караля Рэчы Паспалітай Станіслава Аўгуста Панятоўскага, сфарміраванаму пераважна з замежных дойлідаў, скульптараў, жывапісцаў, дэкаратараў ды іншых творцаў, — гэта адна са спробаў сфарміраваць у краіне айчынную мастацкую школу і паставіць яе на трывалы тэарэтычны (пры Віленскім універсітэце) і камерцыйны (праз шырокія міжнародныя сувязі) грунт.

Б) Перадумовы ўзвядзення палаца.

З геаграфічнага пункту гледжання Заслаўскае графства ў XVII—XVIII стст. было адно з прывабнейшых месцаў на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага, дзеля таго каб здзяйсняць маштабную палітычную дзейнасць, лёгка манеўруючы паміж Еўропай і Расіяй, што і вызначыў для сябе як жыццёвую праграму дзяржаўнік Антоній Тадэвуш Пшаздзецкі.

Пачэснае месца ў грамадстве, высокія пасады і трывалае фінансавае становішча дазволілі магнату зрабіць адпаведны самапачуванню набытак — Заслаўскае графства, а з ім і графскі тытул, ды матэрыялізаваць гэты новы статус праз узвядзенне адпаведнага яму палацавага комплексу з узорнай гаспадаркай, якая сваім узроўнем адпавядала б патрабаванням наступаючых капіталістычных адносін.

Палітычны і грамадскі імідж бацькі і ўваходжанне праз шлюбы нашчадкаў Антонія Пшаздзецкага ў багацейшыя магнацкія роды краіны (Радзівілы, Храптовічы, Тызенгаўзы) забяспечылі спрыяльныя ўмовы для рэалізацыі задумы Антонія Тадэвуша. Абапіраючыся на падтрымку ўплывовых родзічаў і ўдалую стаўку на здольнасці і магчымасці працуючага на патрэбы ўсёй сям'і, якая разраслася (палацы — Радзівілаў у Нясвіжы; Храптовіча ў Шчорсах; асобныя архітэктурныя аб'екты ў Паставах Тызенгаўзаў), італьянскага дойліда Карла Спампані, Міхал і Дамінік Пшаздзецкія пабудавалі ў Заслаўі ўнікальны архітэктурна-гаспадарчы ансамбль, што ўвабраў у сваю канцэпцыю рысы дасягненняў еўрапейскай цывілізацыі таго часу.

В) Стратэгія ўзвядзення палаца.

Пры ўзвядзенні палацавага комплексу адна са складаных і найважнейшых задач — вызначэнне месца для будаўніцтва. Заслаўе ў адносінах планіровачнага развіцця на працягу вялікай гісторыі горада фарміравалася паводле веернага прынцыпу — амаль кожны гістарычны адрэзак знаходзіў сабе матэрыяльнае ўвасабленне ва ўласным сегменце агульнай тэрыторыі.

Будаўнікі кажуць, што заўжды выгодней ствараць новае, чымсьці перабудоўваць старое. Мабыць, так вырашылі і Пшаздзецкія, абапіраючыся на рэкамендацыі дойліда Спампані і адмовіўшыся аднаўляць на старым гарадзішчы разбураны шведамі палац Сапегаў. Пачалі ўзводзіць новы комплекс, і ў баку ад асноўнай часткі гарадской тэрыторыі, што адпавядала існуючай на той час тэндэнцыі ў архітэктурнай практыцы позняга барока: «Палацы і сядзібы трэцяй чвэрці XVIII ст. яшчэ не былі арганізуючымі цэнтрамі гарадскога асяродку. Яны былі як бы «ансамблямі ў сабе», і адсюль іх горадафарміруючая роля зводзілася да мінімуму» (1 — 17). З другога боку, яны з'яўляліся адміністрацыйна-гаспадарчымі цэнтрамі значных па маштабу землеўладанняў, у выпадку Пшаздзецкіх — ёмістай тэрыторыі Заслаўскага графства.

Традыцыйным для будаўнічай практыкі таго часу было і выкарыстанне пад'язной дарогі (зараз вуліца Савецкая) да палаца Пшаздзецкіх як яднаючай кампазіцыйнай восі паміж палацавым ансамблем і агульнай тэрыторыяй Заслаўя (1 — 18,19), што перарастала ў горадзе ў дамінуючую паводле агульнай арганізацыі планіровачнай прасторы вуліцу Ракаўскую. Размяшчэнне палаца ў завершы вуліцы, якая дамінуе ў гарадской прасторы як арганізуючая яе вось, узмацняла значэнне ансамбля ў гарадскім асяродку (2 — 264 — 265).

Г) Храм — найпершы аб'ект пры будаўніцтве магнацкай рэзідэнцыі.

Неад'емнай часткай буйной магнацкай рэзідэнцыі традыцыйна з'яўлялася культавая забудова з уладкаваннем у ёй родавых пахавальных скляпенняў. На Беларусі найпершым узорам можна прывесці пахаванні Радзівілаў у скляпеннях езуіцкага касцёла Божага Цела ў Нясвіжы. Не менш славутыя родавыя пахаванні Сапегаў. У Заслаўі аналагічная ўсыпальніца мела месца ў былым кальвінісцкім зборы (цяпер Спаса-Праабражэнская царква), дзе на пачатку рэстаўрацыйных работ у 70-х

гадах XX ст. гісторыкам У. Гілепам былі выяўлены засыпаныя глебай рэшткі пахаванняў, верагодней за ўсё, Глябовічаў і Сапегаў. Пшаздзецкім пры стварэнні новай рэзідэнцыі і будаўніцтве новага храма належала паклапаціцца і пра родавы пахавальны склеп. І гэту задачу абазначыў для сябе і справіўся з ёю Антоній Тадэвуш Пшаздзецкі.

Аналіз мастацкіх асаблівасцяў і даследаванне гісторыі заслаўскага касцёла, узведзенага Антоніем Тадэвушам Пшаздзецкім у імя Нараджэння Найсвяцейшай Дзевы Марыі ў Заслаўі, не ўваходзіць у кола праблем гэтага артыкула, бо касцёл быў узведзены да пачатку будаўніцтва палацавага комплексу Пшаздзецкіх і мае даволі самастойны гісторыка-культурны кантэкст ўзвядзення. Тым не менш паміж гэтымі з'явамі існуюць магутныя канцэптуальна-ідэалагічныя повязі, з якіх тут найболей актуальнае значэнне гэтага храма як сакральнай і культуралагічнай з'явы ў гісторыі горада мы не можам абмінуць дзве сур'ёзныя недакладнасці, уведзеныя апошнім часам у навуковы зварот.

Так, у кнізе «Памяць. Заслаўе» у артыкуле «Заслаўскі парафіяльны касцёл» У.М. Дзянісава знаходзім наступную інфармацыю: «У 1774 г. новы ўладальнік Заслаўя віленскі падканцлер Вялікага княства Літоўскага Антоній Пшаздзецкі, які набыў Заслаўе ад Сапегаў, пачаў будаваць новую мураваную святыню» (3 – 86). На самой справе гэты тэкст пазбаўлены ўсялякай логікі, таму што Антоній Тадэвуш Пшаздзецкі памёр у 1772 годзе, а значыць, у 1774 годзе фізічна не мог распачынаць будоўляў. Па-другое, тэстамент Антонія сведчыць аб тым, што ў перыяд яго складання (да 1772 года) касцёл ужо быў узведзены, і незавершанымі заставаліся інтэр'ерныя працы, якія было даручана давесці, адпаведна тэстаменту, сынам Пшаздзецкага – Міхалу і Дамініку, на што былі выдаткаваныя адпаведныя сродкі. У гэтым жа тэстаменце Антоній Тадэвуш Пшаздзецкі выказаў пажаданне быць пахаваным у пабудаваным ім заслаўскім касцёле, але з прычыны яго заўчаснай смерці ў Варшаве ў сталіцы ён і быў пахаваны, а запаветная мара магната не была здзейсненая.

Другая недакладнасць датычыць вызначэння імені дойліда, які будаваў храм.

У змястоўным і актуальным артыкуле А.М. Кулагіна «Элітная архітэктура Беларусі ў агульнаеўрапейскім кантэксце» напісана: «Эфектнае і пластычнае барока ілюструе касцёл Марыі ў Заслаўі, пабудаваны ў 1774 – 1780 гг. па складзеным яшчэ ў 1765 г. праекце італьянскага дойліда Паўла Антоні Фантаны» (4 – 108,109). З першага погляду інфармацыя выглядае пераканаўчай. Тым болей, што яна падмацаваная праўдзівай звесткай аб тым, што завяршаў будаўніцтва Карла Спампані. Больш-менш пераканаўчай выглядае і дата ўзвядзення касцёла, хаця яна і патрабуе ўдакладнення (што ўжо зроблена намі раней адносна публікацыі Дзянісава): касцёл узведзены да 1772 года. Дата стварэння праекта касцёла таксама можа быць прынятая на павер, бо гістарычная фактагогія спрыяе гэтаму – у 1760 годзе былі завершаны фінансавыя аперацыі па набыццю Заслаўя Антоніем Тадэвушам Пшаздзецкім, і ён ўжо з поўным мараль-

ным правам мог прыступіць да пачаткаў будаўніцтва на тэрыторыі новых уладанняў. І натуральным выглядае, што аб'ектам найбольшай і першачарговай увагі ў гэтым будаўніцтве для выхаванага як добрага каталіка Антонія Тадэвуша павінен быў стаць касцёл — як сакральны цэнтр духоўных прыярытэтаў новага ўладара Заслаўскага графства. Звестка Кулагіна аб тым, што паміж стварэннем праекта і будаўніцтвам касцёла мела месца значная дыстанцыя ў часе, таксама лёгка тлумачыцца: страціўшы на набыццё графства вялікія сродкі — 610 916 злотых, сям'я Пшаздзецкіх павінна была мець нейкі час на папаўненне ўласнага бюджэту.

І ўсё ж, аналізуючы тэкст у азначаным артыкуле А.М. Кулагіна, мы маем поўнае права падвергнуць яго сумненню, з аднаго боку таму, што, уводзячы ўпершыню ў беларускі навуковы кантэкст інфармацыю аб будаўніцтве заслаўскага касцёла Паўлам Антоніем Фантанай, аўтар не прыводзіць спасылак на крыніцы. З другога боку неабходна ўлічваць, што другое Заслаўе існавала на Валыні, і якраз яно з'яўлялася родавым гняздом магнатаў Сангушкаў. Інфармацыю аб гэтым мы сустрэлі пад час працы ў архівах Кракаўскага ўніверсітэта: з генеральнага візіту заслаўскага касцёла Св. Юзафа — «любімца Святой Дзевы Марыі, у Заслаўі — паятовым горадзе Валынскай губерні» (5) стала вядома, што ўзведзены ён быў у маёнтку Анеліі Сангушкавай і фундаваны князем Паўлам Каралем Любартавічам Сангушкам, маршалкам ВКЛ, у 1750 годзе.

Да Заслаўя пад Мінскам як да маёмаснай тэрыторыі Сангушкі ніколі не мелі прамых дачыненняў, хаця сярод шматлікіх іх уладанняў былі маёнткі на Валожыншчыне і ў ваколіцах Мінска, а адну з буйных рэзідэнцый яны мелі ў Смалянах (Аршанскі раён), дзе трывала працаваў узяты для выканання сямейных архітэктурных патрэбаў дойлід з Італіі Павел Антоні Фантана.

Патэнцыяльна Фантана мог мець дачыненне да праектавання і будаўніцтва касцёла ў імя Нараджэння Найсвяцейшай Дзевы Марыі, бо па тых часах праца славутага дойліда паралельна на некалькіх архітэктурных аб'ектах была з'явай распаўсюджанай, ды і ў Антонія Тадэвуша Пшаздзецкага як дзяржаўніка маглі быць даверыцельныя як службовыя, так і асабістыя адносіны з маршалкам ВКЛ Паўлам Каралем Любартавічам Сангушкам, што магло спрыяць карыстанню абодвух паслугамі аднаго дойліда. Выклікае цікавасць працуючая на гэту гіпотезу ўскосная повязь у назвах касцёлаў у Заслаўі на Валыні і ў Заслаўі пад Мінскам: першы названы ў гонар Святога Юзафа, у зямны час — мужа Марыі, другі — у гонар самой Дзевы Марыі. Да таго ж апісанне касцёла на Валыні паводле яго генеральнага візіту ад 7 кастрычніка 1819 (5) выклікае прамыя асацыяцыі з відарысам касцёла, фундаванага ў нашым Заслаўі Антоніем Тадэвушам Пшаздзецкім. Тым не менш усё гэта толькі здагадкі, развагі і гіпотэзы, а рэаліі такія, што канкрэтнай факталогіі аб праектаванні і будаўніцтве заслаўскага касцёла ў імя Нараджэння Найсвяцейшай Дзевы Марыі пакуль не выяўлена.

Вяртаючыся да тэмы самакаштоўнасці збудаванага Пшаздзецкімі касцёла ў Заслаўі як сакральнага цэнтра буйнога графства ўвогуле,

і палацавага ансамбля — у прыватнасці, заўважым, што, нягледзячы на некаторую аддегласць храма ад палаца тэрытарыяльна, ён меў цесную і неад'емную повязь з рытмамі, характарамі, менталітэтам і духоўнасцю ў жыцці ўладароў Заслаўя доўгі перыяд, і асабліва — пры валоданні Заслаўскім графствам Пшаздзецкімі. Каб асэнсаваць гэта, трэба звярнуць увагу на адметнасць палацавай культуры на тэрыторыях Вялікага княства Літоўскага ўвогуле, якую цяжка ўявіць без «пышна інсцэніраваных багаслужэнняў» (4 — 114) як акцэнтнай часткі барочнага ладу жыцця эліты той эпохі. Не быў выключэннем і заслаўскі касцёл, у якім у дні ўрачыстасцяў і святаў моцам радашковіцкай і заслаўскай капэл у 1776 — 1784 гадах спяваліся оды, паэмы, панегірыкі і дыфірамбы магнатам. (6)

З архітэктурнага пункту гледжання, як гэта і было распаўсюджана па тым часе, касцёл у Заслаўі акрамя культавага прызначэння, выконваў функцыю прамежкавай дамінанты паміж палацам Пшаздзецкіх і старажытнай часткай Заслаўя. (1 — 19).

Д) Антоній Тадэвуш Пшаздзецкі тыпам сваім, характарам, усёй сваёй натурай належаў часу, калі краіна была падзелена на незалежныя ад цэнтральнай улады вотчыны, у межах якіх палац або сядзіба з'яўляліся адміністрацыйна-гаспадарчымі цэнтрамі вотчыны багатага шляхціца.

У межах гэтых тэрыторый праводзілася ўласная знешняя і ўнутраная палітыка, і ў эканоміцы ўсёй краіны панавала буйное прыватна-уласніцкае землеўладанне. Лёс Пшаздзецкага, яго жыццёвая і грамадзянская пазіцыя, яго маёмасныя справы факусіравалі ў сабе галоўныя веянні эпохі і сітуацыю, якая склалася гістарычна: з аднаго боку гэты чалавек быў патрыётам сваёй краіны — дзейсным і ўплывовым дзяржаўнікам, які меў непасрэдныя дачыненні да вырашэння праблем на магістральных пуцявінах лёсу краіны, а таксама да вырашэння прыватных маёмасных спраў як радавых грамадзян Вялікага княства Літоўскага, так і такіх знакаміых, уплывовых і багатых як Радзівілы ды Сапегі. З другога боку гэта быў шляхціц, першы з Пшаздзецкіх, што на працягу свайго жыцця і дзяржаўнай дзейнасці стаў на шлях трывалага становішча як у самых высокіх дзяржаўных адміністрацыйных структурах, так і ў асяродку пачэснай магнатэрыі.

Вынікам уласных дасягненняў Антоній Тадэвуш бачыў неабходнасць іх замацавання праз набыццё Заслаўскага графства, узвядзенне ў яго адміністрацыйным цэнтры — Заслаўі — вялікага і велічнага палаца, як гэта было прынята і вельмі распаўсюджана ў сярэдзіне XVIII стагоддзя па ўсёй краіне. Бо гэта была эпоха барока, якая славілася пыхай і неапраўданай раскошай, шляхціцы спаборнічалі паміж сабой багаццем і знешнім эфектам.

Е) Калі сынам Пшаздзецкага давялося ўзяцца за здзяйсненне галоўнай бацькавай мары — узвядзенне палаца, сітуацыя ў краіне істотна змянілася. У адрозненне ад перыяда, калі тэрыторыі ВКЛ, у тым ліку і атачэнне Мінска, у якое ўваходзіла Заслаўе, было адным з цэнтральных у кірунку разгортвання грамадска-палітычных дзеянняў Рэчы Паспалітай

паміж усходам і захадам як ў палітыцы, так і ў эканоміцы, у апошняй чвэрці XVIII стагоддзя гэтыя мясціны сталіся глухой правінцыяй на абсягах Расійскай імперыі. Гэта істотна адбілася на маштабах мясцовага будаўніцтва. Нават буйныя магнаты ўзводзілі палацы, а яшчэ часцей — сядзібы болей камернага характару, пераважна аднапавярховыя. А калі ў будынку і быў другі паверх, найчасцей ён будаваўся з дрэва і насіў мансардны характар. Тым не менш паводле апісання палаца ў інвентары Прушынскіх ад 27 кастрычніка 1867 года, а таксама малюнка панарамы Заслаўя Леона Баратынскага ад 22 лютага 1859 года, на якім прасочваюцца выявы палаца, карты Заслаўя 1812 г. і розных іншых дадатковых матэрыялаў і ўзгадак, робім кампетэнтную выснову: палац магнатаў Пшаздзецкіх у Заслаўі ў 80-х гадах XVIII стагоддзя быў узведзены каменным і двухпавярховым, складанай канфігурацыі ў плане, маштабным і велічным. Паўстае пытанне: чым было прадыктавана адступленне ад патрабаванняў часу?

У якасці гіпотэзы можна меркаваць, што праект палаца выкананы задоўга да будаўніцтва, адначасна з праектаваннем і ўзвядзеннем заслаўскага касцёла ў імя Нараджэння Найсвяцейшай Дзевы Марыі і ў адпаведнасці з архітэктурнымі тэндэнцыямі той эпохі. І тут прыдалося б меркаванне А.М. Кулагіна, што праект палаца, як і праект заслаўскага касцёла, быў выкананы італьянскім дойлідам П.А. Фантана, а Карла Спампані ўсяго толькі здзяйсняў гэта будаўніцтва (4—11,13). Тым болей, што ў захаваных дакументах аб найме Спампані Пшаздзецкімі няма ніякай гаворкі аб выкананні праектных работ, і размова ідзе выключна аб працэсах будаўніцтва. Такі кантэкст дае падставы для разумення, чаму ўзведзены палац сваёй маштабнасцю і веліччу не зусім адпавядае архітэктурным тэндэнцыям у краіне ў 80-х гадах XVIII стагоддзя.

Але аб'ектыўны аналіз і адсутнасць пацвярджаючых гіпотэзу канкрэтных дакументальных крыніц вымушаюць нас заставацца пры папярэдняй, больш пераканаўчай на гэты момант выснове — палац у Заслаўі і праектаваў, і ўзводзіў Карла Спампані. Акрамя існуючых дакументаў, што паўнавартасна пераконваюць у прамым удзеле дойліда ў кіраўніцтве і непасрэдных працах па будаўніцтву палаца, існуе шэраг ускосных фактараў, што даюць прадпасылкі сцвярджаць аўтарства Спампані і ў дачыненні да праекта Заслаўскага палаца. У першую чаргу гэта аналіз стылістычных асаблівасцей, густаў і пераваг дойліда пры праектаванні іншых аб'ектаў і палацавых комплексаў.

У цэлым палацавы комплекс магнатаў Пшаздзецкіх у Заслаўі мае шмат агульных рысаў з касмапалітычнай па сутнасці агульнаеўрапейскай архітэктурнай традыцыяй, што панавала і ў Рэчы Паспалітай у XVIII стагоддзі і была арыентаваная на сфармаваны яшчэ да канца XVII стагоддзя ў Францыі ідэал барочнай арыстакратычна-палацавай рэзідэнцыі тыпу «entre cour et jardin» («паміж дваром і паркам»), распаўсюджанага буйнейшым французскім архітэктарам Ш. Бландэлем. На тыя часы засваенне літоўска-беларускай магнатэрыяй культуры Захаду было неад'емнай умовай прыналежнасці да эліты грамадства (4—110).

Формы французскай рэпрэзентатыўнай палацавай архітэктуры будаўнікі на тэрыторыях ВКЛ успрынялі ўзбагачонымі Германіяй у духу квітнеючага саксонскага барока (2, ст. 460—461). Для Карла Спампані, акрамя названых узораў, існаваў асабісты чыннік — віленскі класіцызм: дойлід з'явіўся на тэрыторыях Вялікага княства Літоўскага без якога-небудзь удзелу ў яго кар'еры караля Станіслава Аўгуста, таму яго творчы шлях адносна варшаўскіх архітэктурных прыярытэтаў меў у пэўнай ступені адасобленае развіццё (8, ст. 69—70). Мабыць, гэта адна з прычын таго, што дойлід лёгка ўспрымаў найноўшыя тэндэнцыі, засвоеныя на Віленшчыне, і побач з Л. Гуцэвічам вызначаны адным з першых прадстаўнікоў накірунку класіцызму ў палацавым дойлідстве на абшарах Вялікага княства Літоўскага (1, ст. 63). У выніку адно з архітэктурных тварэнняў Спампані на Міншчыне — палацавы комплекс у Заслаўі — паводле стылістыкі форм займае прамежкавае месца паміж традыцыямі барока і архітэктурай класіцызму. Да прыкладу, паводле барока курданер тут яшчэ мае П-падобную форму, але ў адпаведнасці з архітэктурнымі асаблівасцямі класіцызму бакавыя флігелі Заслаўскага палаца — гэта ўжо не прыстасаваныя да галоўнага корпусу дадатковыя аб'ёмы, а раўнацэнныя франтальнай частцы палаца, адначасна ўзведзеныя і аб'яднаныя з ёй візуальнай канцэпцыяй часткі будынку (глядзі план палаца і эксплікацыю да яго паводле карты Заслаўя 1812 года).

Да сённяшняга дня захаваўся фрагмент палаца (зараз — з боку чыгуначнага вакзала), у якім порцік выкарыстоўваўся як балкон, што адпавядае тэндэнцыям барока, згодна з якімі, гэты элемент трактаваўся дэкаратыўнай аздобай будынка (1, ст. 32).

Аналагічны бакавы «порцікавы» балкон прачытваецца ў рэштках экстэр'ернай архітэктуры былога Эрмітажа (аб гэтым будынку будзеісці асобная гаворка) палаца Пшаздзецкіх (глядзі фотаздымак № 1) — цяпер будынак заслаўскага Дома дзіцячай творчасці. Захаваныя па сённяшні дзень дзверы на гэты балкон сваёй формай і наяўнасцю ў двух асобніках падштурхоўваюць да думкі аб тым, што дах будынка ад пачатку меў не такі, як зараз, а іншы — мансардны характар, што зусім адпавядае барока і агульнаму стылю дахавых завяршэнняў галоўных будынкаў Заслаўскага палацавага комплексу, апроч флігеляў для прыслугі і гаспадарчых будынкаў, архітэктура якіх насіла лаканічны, рацыянальны характар. Франтон паводле балконнага порціка, відавочна, меў гнуткую па бакавой кромцы — барочную канфігурацыю, аналагічную той, што мела месца і паводле вышэй узгаданага намі порціка будынка, што знаходзіцца зараз ля чыгуначнага вакзала. Гэтую форму мы яшчэ мелі магчымасць назіраць з дзясятак год таму, чакаючы на пероне вакзала электрычкі на Мінск (у перыяд да пераходу фрагмента будынка былога палаца з дзяржаўнай уласнасці ў прыватнае карыстанне, з суправаджэннем адпаведным рамонтам, пасля якога з вяршыні франтона зніклі вылепленыя аб'ёмна лічбы даты ўзвядзення будынка і хвалістыя формы бакавых контураў франтона).

Абагульняючы назіранні: бакавыя франтоны парадных будынкаў Заслаўскага палаца аздабляліся барочным завяршэннем, а франтоны над галоўнымі ўваходамі (паводле малюнка Заслаўя Леона Баратынскага) — характэрнымі для праектаў Карла Спампані класіцыстычнымі порцікамі на чатырох калонах, і іншае, — можна гаварыць аб пэўных асаблівасцях стылю (прыёмах), ужытых дойлідам у заслаўскім праекце як кампрамісны ход на шляху ўвядзення ўзораў класіцызму ў той час, калі ў прэзентацыйным дойлідстве краіны панавала барока.

У адпаведнасці з канонамі класіцызму палац у Заслаўі ў планіровачным рашэнні ўсяго палацавага комплексу з'яўляўся цэнтрам кампазіцыі: з правага боку ад яго размясцілася пляцоўка парка, з левага — вадзяныя запруды, якія ўвайшлі і ландшафтнай прасторай, і гаспадарчым патэнцыялам у дакладна вывераную структуру ансамбля. Восевая дарога, што кіравалася ўздоўж фасада палацавага ансамбля, служыла як бы воссю сіметрыі, па другі бок якой адносна палаца, прыблізна ў такім жа тэрытарыяльным аб'ёме, як палац з паркамі і запрудамі, размяшчаўся добра зладжаны і даволі значны па маштабу гаспадарчы комплекс (глядзі план паводле карты 1812 года і эксплікацыю да яго).

Адносна асаблівасцей кожнага з буйных блокаў палацавага ансамбля (паркі, гаспадарчы сектар, вадаёмы, палац) прынцыпам класічнай планіроўкі паводле дакладнай сітуацыі былі прыналежны толькі сам палац з яго непасрэдным атачэннем і прымыкаючая да яго па правым фланзе прасторная тэрыторыя верхняга парку, цэнтрам якой, выразна падкрэсленым кветачна-клумбавай арганізацыяй, аказаўся будынак Эрмітажа (цяпер — Дом дзіцячай творчасці). Ніжні парк, вадаёмы і гаспадарчыя тэрыторыі сваімі абрысамі нагадвалі натуральныя прыродныя асяродкі. Гэтыя адметнасці арганізацыі структуры Заслаўскага палацавага комплексу адпавядалі тэндэнцыям архітэктуры гэтага рэгіёна ў 80-я гады XVIII стагоддзя (1 — 75).

Ж) Асобнай гаворкі і аналізу заслугоўвае будынак заслаўскага Эрмітажа.

У памяці кожнага з нас слова «Эрмітаж» асацыіруецца з расійскім музеем. Адразу паўстае ўяўленне аб нечым значных памераў, манументальным па форме, звышкаштоўным сваім начыннем. На самай справе на тэрыторыі Польшчы, Вялікага княства Літоўскага і Расіі ў XVIII стагоддзі гэта паняцце і з'ява патрапілі з Францыі паводле ўзорнага будынку, створанага пры двары Людовіка XIV, — невялікага палаца ў парку Марлі для караля, што шукаў месца для супакою, якога не мог мець у Версалі. А па вялікім рахунку гэта традыцыя бярэ пачатак ад Іспанскага двара, дзе Эрмітажу (у перакладзе гэта слова азначае — дом самотніка) у больш сціплым і камерным увасабленні надавалася сакральнае значэнне.

З «лёгкай рукі» дойлідаў Людовіка XIV эрмітажы трывала ўвайшлі ў культуру палацавых комплексаў усёй Еўропы. (9 — 49).

На тэрыторыях Вялікага княства Літоўскага адзін з першых эрмітажаў быў узведзены ў Альбе — летняй рэзідэнцыі магнатаў Радзівілаў на паўночнай ускраіне Нясвіжа (10 — 106). Стварэнне радзівілаўскага

Эрмітажа атаясамліваецца з імем Мікалая Крыштафа Радзівіла Сіроткі: прынята лічыць, што пры ім былі ўзведзены Эрэметорый (Эрмітаж) і драўляны палац. Будынак Эрмітажа знаходзіўся на мяжы або за мяжой «сада агароджанага» — там, дзе сад межаваў з натуральнай лясістай мясцовасцю. (11—91). Гэткае яго размяшчэнне нагадвае размяшчэнне заслаўскага Эрмітажа — на лініі мяжы рэгулярнай часткі паркавай сістэмы і яе ландшафтнага, набліжанага па структуры да натуральнай прыроды сегмента.

Будаўніцтва Альбы перажыло чатыры этапы. Трэці з іх, што звязаны з імёнамі дойлідаў Л. Лутніцкага і будаўніка палаца Карла Спампані, вызначаны як перыяд найвышэйшага росквіту і вядомасці Альбы. У гэты час быў сфарміраваны вялікі паркавы ансамбль, у якім адначасна з двухпавярховым каменным палацам на месцы старога драўлянага пабудавалі каменны будынак Эрмітажа (11—92).

Праца па ўзвядзенню Альбы і будынка Эрмітажа ў гэтым ансамблі мела месца на творчым шляху дойліда Спампані ў папярэдні, «дазаваўскі» перыяд, трэба меркаваць, што пасля яшчэ ранейшай працы над праектам палацавага комплексу ў Паўлава для рэферэнта Вялікага княства Літоўскага Паўла Ксаверыя Бжастоўскага блізу Вільні (1775 г.). Альбінскі праект быў адным з буйнейшых і прэстыжных у творчай біяграфіі дойліда на раннім этапе. Безумоўна, ён і адпрацаваныя ў ім элементы, прыёмы, схемы, прынцыпы забудовы паўплывалі або паўнавартасна ўвайшлі ў стылістыку архітэктурнай дзейнасці Карла Спампані і натуральна былі ўжытыя на наступным, вызначальным этапе кар'еры маладога італьянскага дойліда — пры ўзвядзенні ўзорнага, эмблематычнага па сутнасці архітэктурных дасягненняў палацавага комплексу ў Заслаўі. Не варта скідваць з рахунку, што заказчыкам заслаўскага палаца выступіў Дамінік Аўгуст Пшаздзецкі, на той час ужо зяць Радзівілаў. І бацькі яго жонкі Ганны маглі параіць маладому Пшаздзецкаму выкарыстаць лепшыя прынцыпы ў архітэктурных набытках Альбы з мэтай адаптавання іх пад заслаўскія ўмовы і абставіны. Верагодна, з гэтых прычын паўстала ідэя будаўніцтва Эрмітажа ў Заслаўі, у якім у далейшым вырашана было размясціць бібліятэку, карцінную галерэю і, верагодна, сцэну для пастаноўкі спектакляў, як гэта было прынята ў многіх іншых палацавых комплексах.

Пэўныя параўнанні і аналогіі з заслаўскім Эрмітажам можна правесці і паводле яшчэ аднаго «дазаслаўскага» архітэктурнага аб'екта Спампані — будынка бібліятэкі палаца Храптовічаў у Шчорсах. Вядома, што малады творца працаваў над шчорсаўскімі праектамі ў 1773—1776 гадах у садружнасці славутых і запатрабаваных на прасторах Вялікага княства Літоўскага дойлідаў — італьянца Дж. Сака і француза Я. Гаўрыела. Даследчыкі архітэктуры падкрэсліваюць, што гэта была адна з самых моцных па творчым патэнцыяле каманда еўрапейскага ўзроўню. (12—229). Шчорсаўская бібліятэка месцілася ў двух будынках. Адна яе частка знаходзілася ў галоўным корпусе палаца, на верхнім паверсе папярочнага купальнага корпуса. Апрача кніг, у ёй была карцінная га-

лерэя ў 100 палотнаў (12—29). Хутчэй за ўсё гэта была парадная частка бібліятэкі Храптовічаў, дзе адбываліся афіцыйныя прыёмы і сустрэчы. Другая ж размясцілася ў асобным будынку, у зацішнай частцы парка, паблізу ад вадаёмаў. У такіх умовах лёгка было заставацца сам-насам з кнігай, нібы тыя пустыннікі ў старадаўняй Італіі, што будавалі першыя эрмітажы. Адпаведна карце Заслаўя 1812 года і ўспамінам старажылаў горада заслаўскі Эрмітаж знаходзіўся ў непасрэднай блізкасці да штучных вадаёмаў. Яны, гэтыя вадаёмы, не належалі да заслаўскай штучнай сістэмы абваднення часоў Глябовічаў. Адсюль можна рабіць высновы, што праектаваў і ўзводзіў іх, як і ўвесь палацавы комплекс Пшаздзецкіх, Карла Спампані. Такім чынам, хаця ў захаваных дакументах паводле шчорсаўскай бібліятэкі мы не сустрэлі яе прамой назвы Эрмітажам, але па вызначальных архітэктурных параметрах і паводле прызначэння гэты будынак, як і яго аналаг у Заслаўі, непасрэдна адпавядае гэтай назве ў распаўсюджанай па тым часе на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага характарыстыцы, тыпалогіі і функцыянальнасці.

3) З XVIII стагоддзя Эрмітаж служыў сімвалам саду, побач з якім знаходзіўся (11—91). Калі абагулена ўспрымаць вобраз сада і атаясамліваць яго з вобразам паркавай сістэмы, то які парк сімвалізаваў Эрмітаж Пшаздзецкіх у Заслаўі?

На пачатку размовы пра садова-паркавы комплекс пры палацы Пшаздзецкіх у Заслаўі неабходна сказаць, што з аднаго боку ў пэўнай ступені беларусы былі пачынальнікамі паркавай культуры ў Еўропе (першым, вядомым з літаратурных крыніц беларускім садоўнікам быў Францыск Скарына, які ў апошнія гады жыцця стварыў адзін з першых рэнесансных садоў ў Еўропе — батанічны сад наГрадчанах пад Прагай: як знаўца батанікі, ён быў запрошаны на пасаду майстра (садоўніка) каралём Фердынандам. Садоўнікам працаваў у Чэхіі і сын Скарыны Сымон, які атрымаў адукацыю ў Карлавым універсітэце ў Празе) (11—35). З другога боку — распаўсюджанай з'явай садовыя і паркавыя комплексы на тэрыторыях Вялікага княства Літоўскага сталі толькі ў эпоху барока, а да гэтага, у часы Рэнесансу, стварэнне такога было выключнай прэрагатывай і дадаткам да самых багатых родавых замкаў (11—44). Трэба заўважыць, што палац магнатаў Глябовічаў у Заслаўі, папярэднікаў Пшаздзецкіх, якраз належаў да такіх.

Замак Глябовічаў быў абваднёны. Гэта сістэма, наладжаная ў XVI стагоддзі, дзякуючы захаванаму комплексу ставоў добра працавала да XVIII стагоддзя, і эпізадычна — ажно да пачатку XX, аб чым сведчаць старыя фотаздымкі. Паводле праекта Спампані «глябовіцкая» сістэма абваднення ўвайшла па правым фланзе ў структуру палацавага комплексу Пшаздзецкіх, дзе па цэнтральной восі месціўся палац, а з левага флангу, арыентаванага ўраўнаважана аб'ёмам правай кампазіцыі, быў спраектаваны новы садова-паркавы комлекс, заснаваны на двух прыродных ландшафтных пляцоўках — верхняй і ніжняй. На верхняй, разам з палацавым ансамблем, месціўся Верхні парк рэгулярнага характару з невялікімі купкамі дрэў, што са шматлікімі кветачнымі рабаткамі атачалі альтанкі,

фантаны са скульптурай (на тэрыторыі, паводле дакументаў і шматлікіх сведчанняў старажылаў Заслаўя, па драўляных жолабах быў праведзены вадаправод), і выставачныя павільёны: яшчэ Антоній Пшаздзецкі дабіўся права на правядзенне чатырох кірмашоў на год, і гэта традыцыя доўга захоўвалася.

У ніжняй зоне паркавага ансамбля быў утвораны Ніжні парк, які насіў пейзажны характар. Яго перасякалі ліпавыя алеі (гл. фота 3), рэчка Крылаўка з прытокам і штучныя вадзяныя каналы (фота 4, 5). Дно і бакі аднаго з іх, найболей шырокага, паводле ўспамінаў старажылаў Заслаўя, былі аблямаваныя натуральнымі камянямі. Па гэтым канале панічы з паненкамі каталіся на лодках, а ў канцы яго была створана купальня (фота 6). З Верхняга парка ў Ніжні вялі драўляныя лесвіцы (фота 7), а праз рэчкі і каналы былі перакінутыя адмысловыя драўляныя масты (фота 8). Уздоўж дарогі, што ішла са старой часткі горада паралельна фасадам палаца, пасля Верхняга і Ніжняга паркаў падоўжаным прамавугольнікам размяшчаўся фруктовы сад (гл. схему паводле карты 1812 года і эксплікацыю). У летні перыяд па алеях парка расстаўляліся драўляныя лаўкі (фота 9), а самі алеі завяршаліся тынкаванымі звонку альтанкамі. Акрамя сістэмы водаправода (фота 10), палац меў у сваёй структуры водалячэбніцу, слава аб якой была распаўсюджана далёка. Тэрыторыя палаца з паркамі была абнесена каменным плотам, а ўезд да палаца налева з дарогі на шляху са старога Заслаўя абрамляла магутная ўязная брама.

Ужо гаварылася аб тым, што на тэрыторыі палацавага комплексу ў Заслаўі рэгулярна праводзіліся кірмашы. Акрамя гаспадарчай тэхнікі, прадуктаў харчавання і іншага, на іх прадаваліся прылады і творы выяўленчага мастацтва (фота 11, 12).

I) Адным з адметных тавараў на кірмашах былі коні Заслаўскага коннага завода.

Яны атрымлівалі разнастайныя ўзнагароды на выстаўках у Расіі і ў Еўропе, і іх з задавальненнем закуплялі і вывозілі ва ўсе канцы свету. Сустракаюцца звесткі, што была выведзена спецыяльная заслаўская парода коней, якая асабліва славілася. Перад пачаткам кірмашу арганізоўвалася парадная выездка коней па спецыяльнай алеі, што пралягала ад коннага завода.

Пра слынныя заслаўскія кірмашы канца XVIII — пачатку XIX стагоддзяў знаходзім наступную звестку: «Кірмашы са святамі праходзяць 16 чэрвеня і 8 верасня, і на іх на працягу аднаго дня розных людзей бывае да 20 700 асобаў абеега пола (13). На гэтых кірмашах распрадавалі сельскагаспадарчую прадукцыю, якая выраблялася ў гаспадарках Заслаўскага графства: Заслаўе ў XVII—XVIII стагоддзях было цэнтрам графства, што складалася з чатырох войтаўстваў з 28 вёскамі, 6 фальваркамі і 13 засценкамі (14—203, 252, 253, 254). Асноўным і прыярытэтным заняткам у графстве была сельская гаспадарка. Антоній Пшаздзецкі ад самага пачатку ўладання ім імкнуўся зрабіць яе ўзорнай. (15—442, 443). Аналіз гэтай буйной сферы дзейнасці Пшаздзецкага ў Заслаўскім граф-

стве ўвогуле, і ў Заслаўскім палацавым комплексе ў прыватнасці, не ўваходзіць у кола тэм дадзенага даследавання. Тым не менш адзначым, што заслаўскія кірмашы, якія ўжо колькасцю іх наведвальнікаў даюць уяўленне пра маштабнасць і грунтоўнасць гэтай гаспадаркі, традыцыі і лепшыя напрацоўкі якой працягваліся і пры наступных гаспадарах Заслаўя, аб чым пераконваюць у тым ліку і фотаздымкі стацыянарных кірмашовых павільёнаў пры палацавым комплексе нават на пачатку XX стагоддзя (фота 11—12), сталі адметнай часткай гаспадаркі Заслаўскага графства пры Пшаздзецкіх. Тэрытарыяльна гаспадарчая частка палаца займала дзве трэціх агульнай тэрыторыі палацавага комплексу.

К) Аналіз архітэктурнай часткі Заслаўскага палацавага комплексу на сённяшні дзень можа насіць эпізадычны характар. Асновай для яго можа служыць план паводле карты 1812 года і апісанні забудоў і гаспадаркі палаца паводле інвентароў. Пакуль што, апрача ўжо зробленай ацэнкі планіровачнай структуры ансамбля, можна гаварыць пра рысы французскай архітэктурнай моды, паводле якой магнацкая рэзідэнцыя размяшча-

Фота 1—2. Эрмітаж (бібліятэка, карцінная галерэя) у Верхнім парку пры палацы Пшаздзецкіх (цяпер будынак Дома дзіцячай творчасці ў Заслаўі)

Фота 3

Фота 4

Фота 5

Фота 6

Фота 3. Ніжні і Верхні паркі пры палацы Пшаздзецкіх перасякалі ліпавыя алеі.
Фота 4 – 5. Ніжні парк палаца насіў пейзажны характар.
Яго перасякалі рэчка Крылаўка з прытокам і штучныя вадзяныя каналы.
Фота 6. Купальня ў Ніжнім парку, у тарцы штучнага канала.

Фота 7

Фота 8

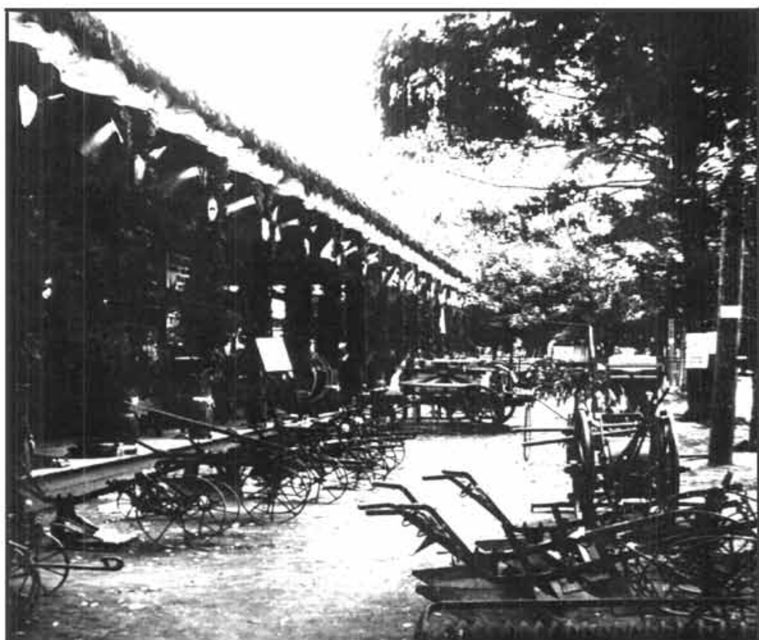

Фота 9

Фота 10

Фота 7. Лесвіца з Верхняга парку ў Ніжні.
Фота 8. Праз рэчкі і каналы былі перакінуты адмысловыя драўляныя масты.
Фота 9. Па алеях парку ў летні перыяд расстаўляліся драўляныя лаўкі.
Фота 10. Сістэма вадаправода ў палацавым комплексе Пшаздзецкіх.

Фота 11

Фота 12

Фота 11 – 12. Выставачныя павільёны на заслаўскіх кірмашах на тэрыторыі Верхняга парку.

лася наўкол унутранага двара (гэтак званы курданэр). Будынкам палацавага ансамбля было ўласціва дакладнае чляненне архітэктурных аб'ёмаў і форм. Завяршаліся палацавыя карпусы высокім мансардным паверхам (паводле інвентароў і фрагментаў панарамы Заслаўя Леона Баратынскага). Перад забудовамі галоўнага корпуса палаца і Эрмітажа былі распрацаваны цудоўныя кветачныя партэры. Перад палацам, замыкаючы парадны двор, размяшчаліся два рады аднапавярховых флігеляў. У першых двух, што знаходзіліся бліжэй да дарогі, размяшчалі карэтны двор і невялікую стайню. Знешне будынкі флігеляў былі аб'яднаныя паміж сабой уязной брамай, а з палацам — агульным плотам. Фарміравала іх у адзіны архітэктурны ансамбль магутная, хутчэй за ўсё каваная, уязная брама.

IV. Заключэнне.

1. Палацавы комплекс у Заслаўі ў параўнанні з другімі індывідуальна-аўтарскімі праектамі Карла Спампані:

— палац у Берніцы (1779—1781) для старасты ашмянскага Тадэвуша Коцеля;

— палац у Рагожніцы (другая палова XVIII ст.);

— палац у Юсцінаве (1779—1783) для пісара ВКЛ Юсціяна Шчыта;

— палац у Паўлаве (1775) для рэферэнта ВКЛ Паўла Ксаверыя Бжастоўскага;

— палац у Сёмкаве (другая палова XVII ст.) для мінскага ваяводы Адама Хмары;

— кухцінская сядзіба (другая палова XVII ст.) для камергера караля, генерала каралеўскага войска Казіміра Завішы;

— палацавы комплекс у Радзіваламонтах (1780) для Юрыя Радзівіла і іншымі — займае адно з першых месцаў па значнай манументальнасці вобраза, гарманічнасці ўвядзення яго ва ўжо існуючы гісторыка-культурны асяродак; удаламу спалучэнню архітэктурнага ансамбля з сістэмай паркаў і садоў ды маштабнай, добра прадуманай і ўдала сфарміраванай у прасторы гаспадарчай часткі.

2. Паводле заключэння беларускіх аналітыкаў палацава-паркавых комплексаў Міншчыны А.Т. Федарука, В.А. Чантурыі, Т.В. Габрусь, А.Н. Кулагіна, дойлід Карла Спампані называецца адным з выбітных і прагрэсіўных творцаў на гэтых тэрыторыях у другой палове XVIII ст. А значыць, і лепшае яго тварэнне — палацава-паркавы комплекс у Заслаўі — з'яўлялася ў часы яго ўзвядзення адным з узорных і адметных.

3. Пры стварэнні Заслаўскага комплексу ў садружнасці з мастакамі Францішкам і Антоніем Смуглевічамі, скульптарам і дэкаратарам Каралем Ельскім ды лепшымі беларускімі будаўнікамі Карла Спампані здолеў сумясціць у агульным рашэнні праекта высокі ўзровень рэпрэзентатыўнасці, сугучнай еўрапейскім архітэктурным тэндэнцыям другой паловы XVIII ст., і разумную арганізацыю даволі ёмістай гаспадарчай часткі, што адпавядала аператыўнаму і творчаму засваенню перадавых праяў капіталістычных зносін у Вялікім княстве Літоўскім гэтай эпохі.

4. Арганізацыя палацава-паркавага комплексу ў Заслаўі ды яго архітэктурнае вырашэнне адлюстравалі тэндэнцыі архітэктурна-мастацкай культуры краіны пераходнага перыяду ад барока да класіцызму.

5. Асноўная дзейнасць на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага і лепшыя творчыя дасягненні Карла Спампані былі здзейснены ў перыяд яго побыту і працы пры гаспадарцы Пшаздзецкіх у Заслаўі. Тут, можна сказаць, знаходзіўся эпіцэнтр здзяйснення яго камерцыйных, творчых і жыццёвых задум. Таму заслаўскі перыяд дзейнасці таленавітага і працавітага італьянскага дойліда, які трапна ўвайшоў у кантэкст старадаўняй беларускай культуры і тактоўна ўвёў у яе мастацка-культурныя дасягненні новай эпохі, можна назваць ЗАЛАТЫМ ВЕКАМ на творчым шляху Карла Спампані, здзяйсненні якога на беларускіх землях ужо названы класікай архітэктуры другой паловы XVIII стагоддзя.

V. Спасылкі:

1. Кулагін А.Н. Архітэктура палацава-сядзібных ансамбляў Беларусі. Мн.; «Навука і тэхніка», 1981, ст. 17.

2. Кулагін А.Н. Абарончая і палацава-сядзібная архітэктура XV — пачатку XVIII стст. // Архітэктура Беларусі. Нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. У чатырох тамах. Том 2. XV — сярэдзіна XVIII стст. Мн.: «Беларуская навука», 2006.

3. Дзянісаў Н.М. Заслаўскі парафіяльны касцёл // «Памяць. Заслаўе», Мн., 2000, ст. 86.

4. Кулагін А.Н. Элітная архітэктура барока Беларусі ў агульнаеўрапейскім кантэксце.// Барока ў беларускай культуры і мастацтве. Мн.: «Беларуская навука», 1998.

5. Генеральны Візіт Заслаўскага касцёла Св. Юзафа, складзены 7 кастрычніка 1819 года. Аддзел рукапісаў Кракаўскага ўніверсітэта, справа 6331- IV.

6. Зборнік од, паэм, панегірыкаў і дыфірамбаў дзеля Заслаўскага касцёла. Захоўваўся ў бібліятэцы Акадэміі Літвы — РОБАН Літвы, ф. 21 — 937.

7. Шышыгіна К.Я. Музы Нясвіжа. Мн., 1986.

8. Witold Kieszkowski (Z.A.P.) — Carlo Spampani, architekt wloski, czynne w Polsce w XVIII w.

9. Горохов В.А., Луну Л.Б. Парки мира. М., «Стройиздат», 1985.

10. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мінская вобласць. Кніга 2. Мн.,1987.

11. Федорук А.Т. Старинные усадьбы Минского края. (Серия «Старинные усадьбы Беларуси». Мн., «Паліфакт» — «Лекция» — 2000, Ф 16 С.

12. Шчорсаўскі палацава-паркавы ансамбль. // Страчаная спадчына. Укладальнік Т. Габрусь. Аўтары: Т. Габрусь, А. Кулагін, Ю. Чантурыя, А. Квітніцкая, М. Ткачоў. Мн., «Полымя», 1998, ст. 227-230.

13. ЦДГА, ф. 295, воп. I, ад. Зах.74.

14. Акты, издаваемые Виленской археологической комиссией: Декреты Виленского Трибунала. Вильно. 1888, Т. 15.

15. Slownik geograficzny ziem polskich. T. XIV. W-wa. 1895.

Гаранская Т. Г.

Да пытання аб паходжанні аховы Рагнеды на «Замэчку»

Эпоха Рагнеды несла ў сабе два супрацьлеглыя пачаткі — хрысціянскай мудрасці і міласэрнасці (гэты пачатак увасабляла дачка полацкага князя Рагвалода — Рагнеда, а потым і яе сын Ізяслаў, у гонар якога быў названы горад), а з другога боку — вайсковай доблесці і непрымірымасці ў барацьбе за пашырэнне родавых тэрыторый, а потым іх захавання і абароны ад супраціўніка (гэты аспект сацыяльнага, палітычнага і грамадскага мыслення ўвасабляў кіеўскі князь Уладзімір — бацька Ізяслава і муж Рагнеды).

Калі родавыя этнічныя асаблівасці ў жаночым адзенні ўвасабляліся праз скроневыя колцы, якія падвешваліся да скроняў на жаночых і дзявочых галаўных уборах, то падобнага кшталту адрозненні, узмоцненыя абагульненнем іх да родавай геральдыкі (у дружыннікаў), увасабляліся ў мужчынскім адзенні праз арнаментыку і знакавасць на паясах. Такія знакі былі характэрныя як для ўзораў тканых паясоў, так і для арнаментаў на металічных бляшках, што мацаваліся па перыметры скураных паясоў ваяроў — абаронцаў роду, якіх на славянскіх тэрыторыях па тым часе называлі дружыннікамі, а ў Еўропе — рыцарамі.

Абаронай родавых тэрыторый займалася пад час асады іх ворагам усё мужчынскае насельніцтва, якое, апроч таго, і ў мірны час несла вайсковыя павіннасці. Але справа абароны насельніцтва, вайсковых паходаў як неад'емнай часткі побыту ў X—XII стст., належала спецыяльна абучаным людзям, якіх называлі дружыннікамі. Гэта былі асобы з адметнай псіхалогіяй, адпаведна якой мірны побыт успрымаўся цяжарам, а вайна і вайсковыя паходы выглядалі не толькі годнай формай жыцця і побыту, але і асноўнай крыніцай здабыткаў, бо акрамя як ваяваць рыцар-дружыннік нічаму іншаму не навучаўся. Існавалі і вандроўныя рыцары-дружыннікі, якіх наймалі сабе для службы князі. Не выключэннем быў і кіеўскі князь Уладзімір. А былі вайскоўцы, якія наймаліся на службу цэлымі дружынамі, калі вайна і вайсковыя паходы былі традыцыйным заняткам для ўсяго народа. Такія былі ў венграў (хунграў або ўграў — так іх называлі ў летапісах) — да X—XI стст. іх вайсковыя традыцыі і культура налічвалі некалькі стагоддзяў.

Вядома, што перадкалыскай родавай культуры венграў з'яўляюцца прырэчча Камы і вусце ракі Урал. Народ, які сфарміраваўся ў гэтым рэгіёне, у сваёй вандроўцы на захад у так званы перыяд «захопу айчыны», закладае паселішчы. Адно з іх — гарадзішча на рацы Лыбедзі, што лакалізавалася паміж Дняпром і Донам. Гэта тое самае месца, куды ў X стагоддзі княгіняй Вольгай была сасланая яе ключніца Малуша — жонка Святаслава, дачка драўлянскага князя Малка, сястра першага дружынніка пры Уладзіміры Чырвонае Сонейка — Дабрыні і маці

Уладзіміра, будучага кіеўскага князя. Гэта тое самае месца, куды ў далейшым, пасля прыняцця хрысціянства і жаніцьбы на візантыйскай царэўне Ганне (адпаведна гістарычным звесткам), ужо кіеўскі князь Уладзімір саслаў папярэднюю жонку Рагнеду, і дзе яна нарадзіла сына Ізяслава.

Сувязі князя Уладзіміра з венгерскімі дружыннікамі і іх гісторыя вартыя шырокага і шматпрофільнага даследавання як праз аналіз летапісных звестак, так і праз вывучэнне здабыткаў археолагаў і дэшыфроўку знакавых артэфактаў той эпохі, прыналежных да пачаткаў і гісторыі культуры венграў. Пры скразным аглядзе праблемы можам сказаць, што ў «Повести временных лет» (ПСРЛ, т. I, ст. 86) змешчана звестка аб тым, што князь Уладзімір Святаслававіч меў цесныя стасункі з угорскім князем Стэфанам. У Нікольскім летапісе (звод XVI ст.) ёсць звестка аб прыбыцці на Русь у 1000 годзе паслоў ад венгерскага караля (ПСРЛ, т. 9).

Пры зверцы паясных пласцін з пахаванняў дружыннікаў венгерскага паходжання ў Польшчы і Расіі з пласцінамі і выявамі на іх і на паясах дружыннікаў могільніка № 1 (пры «Замэчку») у Заслаўі (матэрыялы раскопак Даўгялы і Зайца) прыходзім да высновы — яны падобныя. Адсюль заключэнне: аховы сваёй былой жонкі Рагнеды і сына Ізяслава кіеўскі князь Уладзімір не давяраў ні заслаўскім, ні кіеўскім дружыннікам. Гэту задачу выконвалі адборныя дружыннікі венгерскага паходжання.

Літаратура:

1. Andrzej Koperski. Smentarzysko «staromadziarskie» w Przemyslu // rocznik XLIV «z otchlani wiekow» № 3, 1979, ss. 201 — 208.

2. История Венгрии. Т.1, М., 1971, издательство «Наука».

3. Заяц Ю.А. Зброя блізкага бою, рыштунак конніка і верхавога каня з раскопак Заслаўя. // Помнікі культуры. Новыя адкрыцці. Мн., 1985.

Доўнар А. Б.,
інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск

Гаспадарчая інструкцыя заслаўскаму эканому 1759 г.

Да сярэдзіны XVIII ст. сельская гаспадарка на тэрыторыі Беларусі пераадолела крызісныя з'явы, звязаныя з ваеннымі разарэннямі пачатку XVIII ст. і працягвала паступова развівацца згодна з рыначнай кан'юнктурай. Асновай развіцця ў прыватнаўласніцкіх маёнтках была панская (фальваркавая) гаспадарка. Панская адміністрацыя ў гэты час шукала разнастайныя шляхі па павышэнню даходнасці і інтэнсіфікацыі вядзення гаспадаркі, у сувязі з чым атрымала шырокае распаўсюджанне практыка выдання падрабязных інструкцый для прадстаўнікоў гаспадарчай адміністрацыі.

Яскравым прыкладам такіх дакументаў з'яўляецца інструкцыя заслаўскаму эканому 1759 г. (у гэты час Заслаўскім графствам валодалі Пжаздзецкія). Эканом з'яўляўся галоўным упраўляючым па гаспадарчых пытаннях усяго графства. Дадзеная інструкцыя захоўваецца ў аддзеле рукапісаў бібліятэкі Вільнюскага ўніверсітэта (фонд F4, справа А3586, другі спіс гэтай інструкцыі знаходзіцца ў справе А1585 таго ж фонду) пад назвай: «Апісанне ўраду і ўлады пана эканома Заслаўя».

Інструкцыя мае прадуманую лагічную структуру, усяго яна змяшчае 73 пункты. Яна характарызуецца грунтоўным зместам. Найперш у інструкцыі была вызначана сфера кампетэнцыі эканома. Пад яго ўладу падпадалі і падлягалі яго кантролю ўсе падданыя, усе прадпрыемствы, уся гаспадарка графства:

— мясцовая панская адміністрацыя: адміністратары (падстарасты) фальваркаў, пісар даходаў (правентавы), пісар кабачны і броварны;

— насельніцтва графства: мяшчане і яўрэі, арандатары, шынкары, зямяне, цяглыя і чыншавыя сяляне і «старшыя над імі»: харунжыя і падхарунжыя зямян, войты і цівуны, рабочыя (чэлядзь) фальваркаў;

— нерухомая маёмасць графства: землі графства, «дамы і сядзібы, засценкі, пусташы, лясы, пушчы, сенажаці, зараслі, прыробкі, млыны, ставы, сажалкі, грэблі», усе пабудовы, корчмы, «фолюшы, тартакі, прахоўні», паперні, бровары, шпіхлеры[1] і іншыя будынкі;

— пад асаблівым наглядам знаходзіліся борці ў пушчы, пасекі (бортнікі), хмельнікі, агароды, фальваркавы статак (абора) і месцы іх размяшчэння.

Пад асаблівым наглядам эканома павінны былі быць межы ўладання, каб ніхто з чужых людзей не наносіў шкоды графству [п. 64].

Інструкцыя эканому дае магчымасць рэканструяваць сістэму кіравання і гаспадарання ў Заслаўскім графстве ў канцы 50-х гадоў XVIII ст. Для аператыўнага кіравання маёнткам кожны тыдзень у эканома праходзіла

[1] Фолюш — сукнавальня; тартак — лесапільня; прахоўня — майстэрня па выпуску пораху; паперня — майстэрня па выпуску паперы; бровар — піваварня; шпіхлер — будынак для складзіравання тавараў: збожжа, сельскагаспадарчай прадукцыі і інш.

Сельскагаспадарчыя работы. Малюнак другой паловы XVII ст.

гаспадарчая нарада пры непасрэдным удзеле адміністратараў фальваркаў і войтаў. На гэтых нарадах адміністратары і войты давалі справаздачу аб выкананай працы: паведамлялі, як выконваліся распараджэнні эканома, як адбывалася паншчына і г. д. Эканом жа даваў распараджэнні аб выкананні неабходнай працы адносна кожнага фальварка на наступны тыдзень [п. 1].

Акрамя таго, эканом павінен быў кожны месяц аб'язджаць фальваркі графства і аглядаць, што ў кожным з іх неабходна рабіць; павінен быў правяраць, што планавалася зрабіць (згодна штомесячнаму рэестру, які вёўся штотыднёва), што было зроблена, што не было зроблена, чаму і па чыёй віне, хто ў чым правініўся — усё гэта запісвалася ў тым жа рэестры, які неабходна было захоўваць. У выпадку, калі б хтосьці з адміністрацыі ці рабочых фальваркаў у нечым правініўся, то такога патрэбна было замяняць больш здатным чалавекам. У час аб'ездаў эканом павінен быў сачыць, каб адміністрацыя фальваркаў захоўвала «цвярозасць і вернасць», павінен быў «экзаменаваць» адміністрацыю, каб кожны ведаў сваю службу адпаведна службовай інструкцыі [п. 2], у сувязі з чым усёй адміністрацыі прадпісвалася як мінімум адзін раз на месяц перачытваць інструкцыю, якую выдавалі кожнаму ўрадніку [п. 19]. Напрыклад, у час «экзамену» цівуна правяралася, як ён ведае, дзе і што было пасеяна, якое збожжа знаходзіцца ў фальварку, які аптымальны час абмалоту, калі патрэбна праводзіць пробны абмалот і г. д. [п. 3].

Згодна з інструкцыяй, эканом павінен быў сачыць, каб у графстве прымяняліся перадавыя прыёмы агратэхнікі. Ён павінен быў кантраляваць, каб пшаніцу сеялі толькі на добрай глебе, якую абавязкова патрэбна было ўгнойваць, ці зямля перад пасевам павінна была «адпачываць» пяць год [п. 24]. Эканом вызначаў, што і дзе сеяць. За ходам работ даглядалі адміністратары і цівуны фальваркаў, вясковыя войты, а эканом кантраляваў якасць выкананай работы. Прычым падкрэслівалася, што пад пасеў ячменю, гароху, пшаніцы глебу неабходна было араць і баранаваць тройчы, што забяспечвала б добрую апрацоўку глебы. Гэтай жа мэце служыла патрабаванне баранаваць толькі новымі баронамі [п. 23].

Эканом быў адказным за ўзровень развіцця жывёлагадоўлі ў графстве. Ён сачыў, каб зімой «слабую» жывёлу трымалі разам са слабай, а моцную з моцнай, і каб аслабленай жывёле давалі лепшы, а моцнай — звычайны корм, каб «ад восені і аж да Божага Нараджэння салому, ярыну з сенам

мяшалі» [п. 5]. Згодна з інструкцыяй, пастухі павінны былі штомесячна даваць эканому справаздачу аб цяленні кароў, аб колькасці пяршачак, аб колькасці сярод цялят бычкоў і цялушак. Эканом вызначаў далейшы лёс цялят: якіх адправіць на кухню, якіх накіраваць на продаж, якіх працягваць гадаваць, як і дзе [пп. 5, 7]. Як і кожны год, эканом павінен быў перад зімой зрабіць рэвізію фальваркаў і іх жывёлы і вызначыць, якая жывёла і ў якім фальварку павінна зімаваць. Калі існавала пагроза гібелі жывёлы пад час зімоўкі, то эканом адпраўляў яе на забой для панскай кухні [п. 9]. Эканом пасылаў вясной выбракаваную жывёлу (валоў, свіней, кароў) на адкорм з мэтай яе далейшага забою. Прычым патрэбна было сачыць, каб адкорм быў якасным: каб пасля забою вала ці каровы атрымлівалі камень (14,996 кг) лою і г. д. [пп. 10, 11]. Для дапамогі вядзення гаспадаркі адміністрацыі фальваркаў дазвалялася выдзяляць сялянам валоў як цяглую сілу на перыяд вясенне-восеньскіх работ, як і дазвалялася прымаць на зімоўку сялянскіх коней за пэўную плату [пп. 10, 13].

Табліца. Віды пісьмовай гаспадарчай дакументацыі па Заслаўскаму графству па інструкцыі эканому 1759 г.

№	Віды пісьмовай дакументацыі	
1	Інструкцыя эканому	
2	Інструкцыя адміністратарам фальваркаў	
3	Інструкцыя пісару правентаваму	
4	Інструкцыя пісару кабачнаму і броварнаму	
5	Інструкцыя цівунам	
6	Інструкцыя войтам	
7	Дзённік адміністратараў штодзённых даходаў, расходаў па фальварках, штомесячна падпісваўся эканомам	п. 21
8	Штомесячная справаздача адміністратараў перад маршалкам панскага двара аб пастаўках харчавання на панскую кухню	п. 12
9	Штомесячны рэестр выкананай работы (па тыднях)	п. 2
10	Штомесячны і штогадовы дзённік цівуна	пп. 21, 68
11	Табелі сяўбы, жніва, абмалоту збожжа	п. 30
12	Штогадовы дзённік прыходу і расходу збожжа, фальварковай жывёла- і птушкагадоўлі	п. 34
13	Штомесячны і штогадовы дзённік пастухоў	пп. 5, 21
14	Рэестр прыплоду, хворай жывёлы	
15	Рэестр раздадзеных сялянам і прынятых ад сялян панскіх валоў	
16	Рэестр пасылак з лістамі зямян	п. 42
17	Рэестр выканання падводнай павіннасці	п. 42
18	Рэестр пешых пасылак, выкананых падданымі	п. 42
19	Рэестр паншчыны	п. 42
20	Рэестр дзякла	п. 20
21	Рэестр панскіх пчол, прыходу мёду ад іх і ад пчол падданых	п. 63
22	Рэестр вырошчвання рыбы	п. 54
23	Рэестр пустуючых зямель	п. 27

Інструкцыі эканому ўтрымліваюць указанні па дзейнасці розным катэгорыям сялянства. Так, згодна з яе зместам:

— войты з'яўляліся ніжэйшымі адміністратарамі сістэмы кіравання ўладання, яны знаходзіліся «на панскай службе» і павінны былі выконваць распараджэнні эканома і адміністратара фальварка. Войты абавязаны былі ад усходу да заходу сонца сачыць за працай падданых, акрамя таго, яны сачылі за падданымі, за станам іх гаспадаркі, каб яны «па гаспадарску рабілі», каб утрымлівалі свае хаты і гаспадарчыя пабудовы ў добрым стане, каб сярод іх не было гультаёў, каб яны не чынілі сварак у сям'і і г. д. [п. 72];

— бортнікі даглядалі за панскімі борцямі ў пушчах і вуллямі на пасеках. Вясной яны павінны былі правяраць іх заселенасць і стан, рамантаваць іх, ставіць на дрэвах карэннікі (вуллі са ствала дрэва) і засяляць іх пчоламі; забяспечваць іх ахову ад мядзведзяў, збіраць мёд у панскіх пчол і забяспечваць іх перазімоўку [пп. 60—62];

— рыбакі павінны былі лавіць рыбу для панскай кухні, зімой і летам днём і ноччу сцерагчы, каб ніхто не лавіў рыбу ў час нерасту. А ўвосень з панскіх нітак, якія выраблялiся з пяньні, павінны былі сплесці два невады, адзін з якіх павінен быў быць гатовы «да першага лёду». Акрамя гэтага, рыбакі наглядалі за развядзеннем малька карпа ў сажалках пры млынах і перасялялі яго ў панскія сажалкі. За «недазор» ці за непаведамленне панскаму двару аб шкодзе рыбакі неслі персанальную адказнасць [пп. 53, 54];

— гарбары павінны былі вырабляць шкуры для панскага двара, прычым яны без дазволу эканома не маглі браць на выраб шкуры ад прыватных асоб, каб «скарбавых не гнаіў» [п. 52];

— стральцы павінны былі «старацца аб зверу» для панскай кухні. Прычым кожны стралец рэгулярна павінен быў даваць справаздачу аб сваёй дзейнасці маршалку панскага двара. За забітага лася стралец атрымліваў для заахвочвання два шынковых гарнцы гарэлкі (шынковы гарнец — 2,8 л), два сыры і вядро (11, 29 л) піва [п. 55]. Акрамя гэтага, стральцы вясной і восенню павінны былі ставіць пасткі на ваўкоў, ліс, рысяў, мядзведзяў і штодня правяраць іх. У гэтым ім дапамагаў спецыяльна выдзелены для гэтага эканомам памагаты [п. 56]. Стральцы наглядалі за спраўнасцю воўчых ям [п. 58], пільнавалі, каб ў лясах не было пажараў [п. 59], каб не распаўсюджвалася браканьерства [п. 58];

— зямяне «лістовыя» павіны былі штогод дастаўляць у неабходныя месцы лісты панскай адміністрацыі. Прычым кожны павінен быў праязджаць у адзін бок 100 міль (міля — 7,787 км) [п. 42];

— зямяне кунічныя павінны былі плаціць чынш, выконваць талокі і вазіць на сваіх падводах панскія грузы. Акрамя гэтага, зямяне Заслаўскага графства абавязаны былі разам з панскай адміністрацыяй, са сваімі харунжымі і сялянскімі войтамі шукаць збеглых падданых [п. 42].

Эканом павінен быў мець «асаблівы позірк і памяць пра падданых». Ён павінен быў ведаць, у якой яны знаходзяцца эканамічнай сітуацыі і як вядуць гаспадарку, ці патрэбна каму з іх дапамога ці палёгка ў

Будынак карчмы XVIII ст.

павіннасцях, і павінен быў яе прадстаўляць. Акрамя таго, ён павінен быў сачыць, «ці не распіўся хто, ці не гультай». Такіх патрэбна было браць пад спецыяльны кантроль, папярэджваць, і таго, хто не выпраўляўся, караць адпаведна віне [п. 38]. Эканом павінен быў сачыць, каб сяляне мелі моцную гаспадарку. У сувязі з чым у выпадку, калі хто-небудзь з сялян вёў агульную гаспадарку (бацька з сынам, браты і т. д.), то такія гаспадары не мелі права самавольна дзяліцца на асобныя гаспадаркі. Такі раздзел павінен быў адбывацца толькі з дазволу эканома [п. 40].

Маючы ўсю паўнату эканамічнай улады ў маёнтку, эканом валодаў правам суда над насельніцтвам графства па ўсіх пытаннях, акрамя крымінальных спраў. Вінаватага ў крымінальным злачынстве («крыміналіста») эканом павінен быў арыштаваць і, забяспечыўшы яго належную ахову, далажыць аб ім пану і дзейнічаць па яго распараджэнню [п. 41]. Інструкцыя падкрэслівала, што за невыкананне павіннасцей падданыя павінны падвяргацца пакаранню. Напрыклад, цяглыя сяляне за невыкананне паншчыны, а зямяне за нявыхад на талокі, на «пасылкі» (абавязак па дастаўцы карэспандэнцыі) ці ў «дарогу» (абавязак па дастаўцы грузаў) у выпадку, калі б не даказалі, што нявыхад на працу адбыўся па слушнай прычыне, павінны былі быць пакараны 300 ударамі розгаў [п. 42].

Акрамя таго, эканом павінен быў сачыць за рознымі бакамі жыцця жыхароў графства. Ён павінен быў:

— кантраляваць, каб дворны цырульнік (доктар) ездзіў да хворых падданых і лячыў іх. Прычым інструкцыя нічога не гаворыць пра выплаты насельніцтва цырульніку, г. зн. можна меркаваць, што цырульнік атрымліваў сродкі для свайго існавання з панскага скарбу [п. 45];

— сачыць, каб арандатары не павышалі цэн у час правядзення падданымі разнастайных урачыстасцяў («банкетаў»): у час «дзядоў, вяселля, хрэсьбін, кумаўства» [п. 43], каб арандатары не падманвалі падданых у час скупкі ў іх семя канапель і льну, пянькі. Прычым эканом штогод павінен быў правяраць усе гандлёвыя меры [п. 44];

— кантраляваць, каб падданыя ў рэлігійныя святы хадзілі «русь да царквы, католікі да парафіяльных касцёлаў» [п. 47].

У цэлым трэба адзначыць, што інструкцыя эканома сведчыць, што для павышэння даходнасці і інтэнсіфікацыі вядзення гаспадаркі, панская адміністрацыя Заслаўскага графства ішла шляхам павелічэння адміністратыўнага кантролю і ўціску, што ўзмацняла эксплуатацыю падданых, але разам з тым і павышала прадукцыйнасць вядзення гаспадаркі.

Казлоўскі В. І.,
намеснік дырэктара ДУ ГКМЗ «Заслаўе»
па навуковай працы

Музеефікацыя гарадзішча «Замэчак»: гісторыя пытання, актуальнасць, прапанова па архітэктурным вырашэнні*

20-гадовы юбілей гісторыка-культурнага музея-запаведніка «Заслаўе» сведчыць пра тое, што музейная ўстанова, нягледзячы на шматлікія хваробы ў сваім развіцці, адстаяла права на існаванне і замацавалася ў якасці значнай структурнай часткі горада. Сёння музей-запаведнік з'яўляецца фактам рэчаіснасці, і не паўстае пытання аб яго немэтазгоднасці, як гэта было напачатку 1990-х гг. Пэўнай частцы цяперашніх супрацоўнікаў падмурак, на якім зараз жыве і функцыянуе ўстанова, перайшоў, так бы мовіць, у спадчыну. І канешне, трэба выказаць падзяку ўсім тым, хто ствараў гэтую аснову, забяспечыў перадумовы для яе будаўніцтва.

Тым не менш, калі за плячыма запаведніка знаходзіцца 20 гадоў працы, усё часцей прыходзіцца задавацца пытаннямі: а як ён іх выкарыстаў? Наколькі ўдалося музею-запаведніку рэалізаваць ідэю, якая з'явілася падставай для яго стварэння? І, увогуле, што гэта за ідэя і як яна змянялася? Вось тут спроба знайсці адказ і спараджае бачанне шэрагу праблем дзейнасці музея-запаведніка, якія ў той ці іншай ступені адбіліся на стане ўнікальных помнікаў Заслаўя.

На жаль, лёс музея-запаведніка склаўся такім чынам, што з 1986 г. яго кіраўніцтва і працоўны калектыў некалькі разоў амаль што цалкам змяняліся. Кожная група навукоўцаў прыўносіла ў запаведнік сваю навукова-даследчую палітыку, музеязнаўчыя прынцыпы, папаўняла інтэлектуальныя запасы ўстановы ўласцівымі для яе ідэямі і праектнымі распрацоўкамі, якія пасля звальнення аўтараў, як правіла, прыпыняліся і адпраўляліся ў навуковы архіў; толькі невялікая частка задуманага аказалася рэалізаванай. Гісторыя музея-запаведніка ўяўляецца безупынным спаборніцтвам ідэй, якое часта абумоўлівала дачасны сыход тых ці іншых ініцыятыўных груповак. У такіх умовах значныя доўгатэрміновыя праекты запаведніка аказаліся перарванымі на сваёй першапачатковай стадыі, а пераемнасці сярод новых супрацоўнікаў не знайшлі.

Болей таго, праз 20 гадоў тыя пытанні развіцця музея-запаведніка, якія для старэйшых супрацоўнікаў яшчэ ў недалёкім мінулым з'яўляліся актуальнымі, а зараз, можа, разглядаюцца імі як тройчы перацёртыя, для новых працаўнікоў, асабліва моладзі, выступаюць у якасці таго, што яшчэ трэба адкрыць і спасцігнуць, гэта значыць патрабуюць з іх боку асобнага даследавання на тэму гісторыі ўстановы. Жаданне надаць дзейнасці

---

* Каляровыя ілюстрацыі гл. на стар. 103.

запаведніка характар інавацыі непазбежна прыводзіць да вывучэння вопыту папярэднікаў у навуковым архіве ўстановы.

Толькі першае знаёмства з навуковым архівам музея-запаведніка, дакладней, з той часткай, якая захавалася, паказвае, што любое наваўвядзенне ў праектную дзейнасць ёсць добра забытае старое і нагадвае спробу вынаходніцтва веласіпеда, калі ён ужо 20 гадоў як вынайдзены. З 1967 г. музейная думка ў Заслаўі праявілася разнастайна, глыбока і маштабна. Іншай справай з'яўляецца праблема вывучэння і рэалізацыі лепшых тэарэтычных вынікаў музейнай дзейнасці на заслаўскай глебе, а таксама правільнай расстаноўкі прыярытэтаў.

Па гэтай прычыне значнай задачай для музея-запаведніка на сучасным этапе выступае інвентарызацыя і асэнсаванне намаганняў папярэднікаў, узбагачэнне іх нерэалізаванымі ідэямі, якія павінны прайсці стадыю адаптацыі пад сённяшні дзень і, калі патрабуецца, удасканаленне, а таксама вызначэнне на іх падставе далейшых прыярытэтных накірункаў развіцця музея-запаведніка.

Здабыткам вырашэння гэтай задачы з'явіцца альтэрнатыўнае бачанне, якое дазволіць больш якасна вызначыць цяперашні стан як установы, так і ўнікальных помнікаў Заслаўя.

Пад час навуковай канферэнцыі, прысвечанай юбілею музея-запаведніка, канешне, хочацца яшчэ раз засяродзіць увагу прысутных на гарадзішчы «Замэчак», поспехі ў вывучэнні якога па сутнасці не толькі прадвызначылі пастанову 1986 г. і паспрыялі вяртанню г/п Заслаўе статуса горада, але і з'явіліся значным штуршком для інвентарызацыі і музеефікацыі яго гісторыка-культурнай спадчыны. З 1988 па 1996 гг. у запаведніку адбываліся спробы падыйсці да музеефікацыі гэтага найкаштоўнейшага помніка беларускай старажытнасці.

Уласна кажучы, гісторыю музеефікацыі гарадзішча «Замэчак» трэба адлічваць ад моманту правядзення першых прафесійных археалагічных даследаванняў помніка экспедыцыяй А.М. Ляўданскага ў 1926 г. Далей гарадзішча даследавалася Э.М. Загарульскім (1962) і Г.В. Штыхавым (1967, 1970). Апошнім у 1978, 1979, 1981 і 1988 гг. раскопкі на тэрыторыі гарадзішча праводзіў Ю.А. Заяц. Вынікі яго комплекснай працы дазволілі падсумаваць намаганні папярэднікаў і ідэнтыфікаваць «Замэчак» як рэшткі летапіснага Ізяслаўля. Такім чынам, межы гісторыі горада акрэсліліся 1000-гадовым узростам. На сённяшні дзень даследаваная археолагамі плошча помніка складае 1239 м^2. У 1987 і 1995 гг. пабачылі свет дзве кнігі Ю.А. Зайца — гісторыка-археалагічны нарыс «Заславль X—XVIII веков» і грунтоўная навуковая праца «Заславль в эпоху феодализма». На падставе археалагічных і архіўных матэрыялаў аўтарам аднаўляецца гісторыя горада, прасочваецца яе генезіс на працягу дзевяці стагоддзяў. Значныя раздзелы выданняў прысвечаны вывучэнню гарадзішча «Замэчак» і гісторыі Ізяслаўля. Прыводзіцца ўнікальны ілюстратыўны матэрыял. На падмурку археалагічных матэрыялаў і з'яўляецца, уласна, ідэя рэканструкцыі драўляных абарончых умацаванняў крэпасці, а таксама жылой забудовы на яе ўнутранай пляцоўцы.

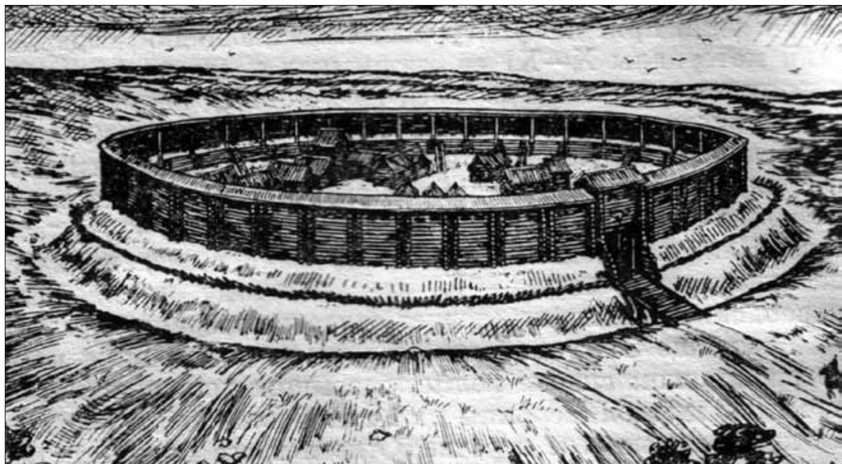
Рэканструкцыя
гарадзішча Біскупін.
Польшча

Значнай падзеяй у развіцці тэорыі музеефікацыі гарадзішча стала першая экспазіцыя на тэму гісторыі Заслаўя, якая адбылася ў 1985 г. у зале пасяджэнняў Заслаўскага гарвыканкама. Яе аўтарам з'яўляецца Т.Г. Гаранская. Для гэтай экспазіцыі пад навуковым кіраўніцтвам Ю.А. Зайца мастаком Я.С. Кулікам была выканана графічная рэканструкцыя гарадзішча «Замэчак». Так ідэя музеефікацыі помніка, якую магчыма акрэсліць як традыцыйную, упершыню знайшла сваё вобразнае замацаванне.

Традыцыйную форму музеефікацыі гарадзішча «Замэчак» Гаранская развівае і ў 1988 г., калі прапаноўвае стварыць каля «Замэчка» Музей гісторыі Заслаўя старажытнаславянскага перыяду [1, ст. 21], і ў 1991 г., калі абапіраецца на вопыт ужо рэалізаванай музеефікацыі гарадзішча Біскупін у Польшчы «з рэканструкцыяй самога гарадзішча, рова вакол яго, некаторых хат на ўнутранай пляцоўцы, драўлянай уязной брамы і абыходных галерэй». [2, ст. 72]

У 1993 г. новую канцэпцыю музеефікацыі гарадзішча «Замэчак» прапанавала старшы навуковы супрацоўнік аддзела экспазіцыі Н.С. Стрыбульская. На этапе абгрунтавання канцэпцыі яна абапіраецца на музеязнаўчыя думкі рускага філосафа Ф.Н. Фёдарава, які «быў упэўнены ў неабходнасці і магчымасці надаць музею назіральны, эксперыментальны, праектыўны і актыўны характар». [3, ст. 3] Асновай ідэі музеефікацыі гарадзішча ў Стрыбульскай выступае магчымасць пераўтварэння «Замэчка» ў знак-сімвал «шляхам увядзення помніка археалогіі ў нестандартны кантэкст, змянення характара яго сувязей як з мінулым, так і з будучым», якія «закліканы звязаць наша суб'ектыўнае ўспрыманне месца з яго першавобразам». [3, ст. 8]

Адпаведна асноўным прынцыпам і метадам новай музеялогіі, Стрыбульская разглядае помнік з пункту гледжання адраджэння яго функ-

Рэканструкцыя гарадзішча «Замэчак». Мастак Я.С. Кулік, 1985

цыянальнага прызначэння і прыходзіць да высновы, што аднавіць прызначэнне немагчыма. «Замэчак» «уяўляе сабой месца, якое пазбаўлена свайго першапачатковага практычнага прымянення, але не пазбаўлена натуральнага ландшафтнага атачэння, якое блізкае да рэальных умоў яго гістарычнага ўзнікнення». [4, стст. 59-60]

Помнік як сімвал прадстаўляецца Стрыбульскай у сувязі з «трыма мадэлямі часу:

— рэальнае ўвасабленне сучаснага ваеннага фарпосту на заходніх межах уключала горад Ізяслаўль у «старажытнарускі» рэальна-гістарычны час;

— наданне летапісцам Ізяслаўлю характару сімвала і надзяленне месца старажытнага горада такім жа статусам адносіць яго да міфалагічнай мадэлі часу;

— музеефікацыя ўключыць яго ў культурнае жыццё сучаснасці і адыграе ролю адправіцеля: як ад гэтага месца і дзякуючы яму пачаў развівацца горад, так ад музеефікацыі «Замэчка» пачынаецца фарміраванне гістарычнага музея горада Заслаўя». [4, ст. 60]

Стрыбульская выступае з крытыкай ідэі традыцыйнай музеефікацыі на мове археалогіі, якая яе не задавальняе адсутнасцю магчымасці выкарыстання «разнастайных сродкаў музеялогіі, прыёмаў сучаснай архітэктуры і дызайну». [3, ст. 12]

У «Патрабаваннях да архітэктурна-мастацкага праекта» Стрыбульская прапануе вырашыць музеефікацыю гарадзішча ў выглядзе ўніверсальнай мадэлі «Замэчка», яго структурна адроджанага вобраза. На ўнутранай пляцоўцы гарадзішча яна заклікае стварыць мастацка-вобразнымі сродкамі новую аб'ёмную прастору. «Яна павінна быць строга акрэсленая і замкнутая, абмежаваная сценамі, галоўны элемент якой — калідор, які ідзе па акружнасці, у аб'ёме, які захоўвае круглую структуру гарадзішча». [3, ст. 15]

Для Стрыбульскай «прадстаўляецца немагчымым парушэнне і выпраўленне, нават навукова абгрунтаванае, земляных умацаванняў, якія захаваліся на працягу дзесяці стагоддзяў». Яна прыходзіць да высновы, што «функцыянальна выкарыстоўваць магчыма толькі ўваход на «Замэчак» і яго ўнутраную прастору». [3, ст. 12]

Такім чынам, існуе два падыходы да музеефікацыі гарадзішча «Замэчак». Першы — традыцыйны, які грунтуецца на падмурку археалагічных даследаванняў. Ён ставіць перад сабой мэту праз рэканструкцыю помніка наблізіць гарадзішча да такога выгляду, якім яго бачылі нашы далёкія продкі. Другі — новы, які на самой справе толькі часткова грунтуецца на прынцыпах музеялагічнага накірунку in situ, а па сутнасці прапануе вырашэнне музеефікацыі гарадзішча «Замэчак» пераважна сучаснымі мастацка-вобразнымі сродкамі.

Мэтазгодна ў некаторых аспектах параўнаць гэтыя два падыходы паміж сабой. Традыцыйная форма музеефікацыі, якая асноўваецца на выніках грунтоўных археалагічных даследаванняў, дазваляе максімальна наблізіцца да аўтэнтычнасці выгляду помніка. Яна моцная тым, што рэ-

канструкцыя на падобным падмурку з'яўляецца своеасаблівай «машынай часу» і пераносіць гледача ў мінулыя стагоддзі.

Новая форма музеефікацыі, прапанаваная Стрыбульскай, у першую чаргу прываблівае высокім філасофска-сімвалічным бачаннем значнасці помніка, што, канешне, магчыма перадаць увядзеннем у структуру гарадзішча сучасных мастацка-вобразных элементаў. У адрозненне ад традыцыйнага метаду, які вышэй за іншае ставіць аднаўленне інфармацыйнага гучання самога помніка, значнай часткай новага падыходу з'яўляецца аўтарская канцэпцыя.

Іншае, калі да традыцыйнай музеефікацыі дадаць сучасны музейны будынак, як гэта прапанавала Гаранская, то гэтым вырашаецца магчымасць выкарыстання найноўшых музейных тэхналогій і метадаў пры стварэнні экспазіцый на тэму гісторыі Ізяслаўля. На жаль, гэты аспект застаўся па-за ўвагай Стрыбульскай.

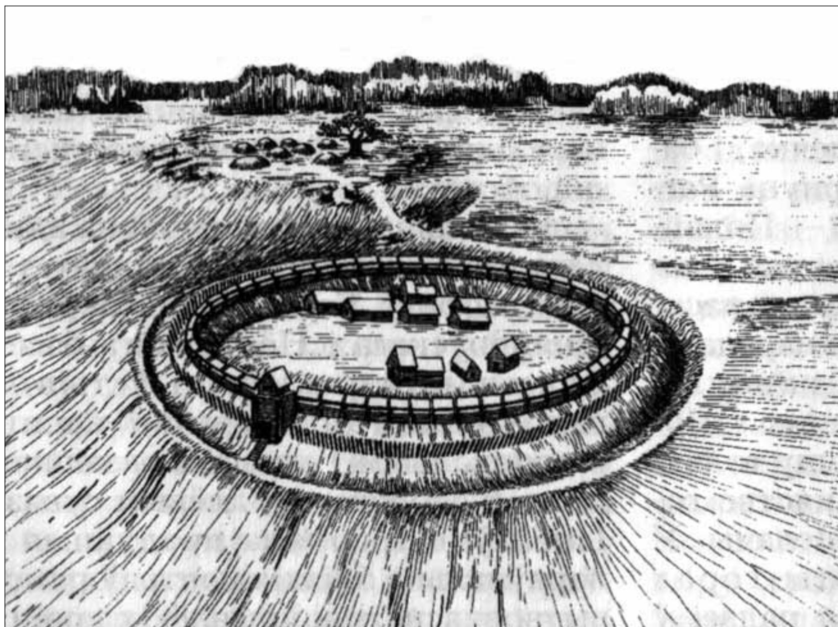
Што датычыцца таго, што валы гарадзішча захаваліся на працягу дзесяці стагоддзяў, то тут неабходна зрабіць маленькую, але змястоўную папраўку. Стрыбульскай апаніруе Ю.А. Заяц. Ён нагадвае, што на самой справе да нашых часоў дайшлі толькі планіроўка і рэшткі ўмацаванняў. Пляцоўка гарадзішча выкарыстоўвалася мясцовымі жыхарамі для сельскагаспадарчых патрэб, а ў часы Другой сусветнай вайны помнік быў значна пашкоджаны.

Увогуле вельмі цікавай тэмай даследавання можа з'явіцца, так бы мовіць, сіндром захаплення рэшткамі помнікаў, які ўжо праявіўся і працягвае праяўляцца ў розных відах мастацтва. Сапраўды, рэшткам помнікаў уласцівы таямнічасць, маляўнічасць, адным словам, пэўная эстэтыка. Але ж калі мы жадаем спасцігнуць сапраўдны маштаб дасягненняў нашых продкаў, калі жадаем бачыць помнікі такімі, якімі іх бачылі прашчуры, то павінны звяртацца да вопыту навуковай рэканструкцыі.

У дачыненні да прынцыпаў экамузея як вяртання ў жывое асяроддзе згубленых з'яў і элементаў культуры, рэканструяванае па традыцыйнаму метаду гарадзішча магчыма выкарыстоўваць для тэатралізаванага паказу побыту жыхароў Ізяслаўля. Для гэтага можна далучыць да музейнай справы рыцарскія гурты. Тут жа можа рэалізавацца і ідэя адраджэння традыцыйных рамёстваў, дэманстрацыі іх тэхналогіі. Бачна, што традыцыйная ідэя музеефікацыі якасна адпавядае і патрабаванням прынцыпаў новай музеялогіі.

На маю думку, на сучасным этапе магчыма ўзброіцца дасягненнямі абодвух метадаў музеефікацыі гарадзішча «Замэчак», нават калі яны і супярэчаць адзін аднаму. Але ж само гарадзішча будзе правільным і больш паважлівым да помніка вырашыць традыцыйнай рэканструкцыяй. А вось канцэпцыю Стрыбульскай можна выкарыстаць пры стварэнні падземнага музея гісторыі Ізяслаўля, які размесціцца пад унутранай пляцоўкай гарадзішча і сваёй планіроўкай будзе паўтараць круглы план помніка.

Справа ў тым, што ландшафтнае асяроддзе вакол «Замэчка» значна забруджана сучаснымі жылымі і прамысловымі будынкамі. Калі весці сур'ёзную гаворку пра рэалізацыю праекта музеефікацыі гарадзішча, то

Рэканструкцыя гарадзішча «Замэчак». Мастак Г.Д. Малаткова, 1999

недапушчальна да завяршальных будаўнічых работ увязвацца ў маёмасныя спрэчкі з мясцовым насельніцтвам. Судовыя працэсы ў выніку спыняць музеефікацыю і замарудзяць яе на доўгія гады. Спачатку неабходна запусціць працу комплекса, а задачу чысціні яго ландшафтнага атачэння будзе лягчэй вырашаць, калі да музеефікаванага помніка пацягнуцца тысячы турыстаў. Акрамя таго, сучасны музейны будынак, які размесціцца побач з гарадзішчам, стане яшчэ адной часткай праблемы чысціні ландшафту.

Галоўная ідэя дадзенай прапановы музеефікацыі гарадзішча «Замэчак» заключаецца ў размежаванні рэканструкцыі гарадзішча, якая імкнецца да максімальнай аўтэнтычнасці гучання помніка і яго прыроднага асяроддзя з аднаго боку, і музейнага будынка як праявы ўрбаністычнай — з другога боку, не па гарызанталі, а па вертыкалі. У якасці прыкладу падземнага будынка магчыма прывесці круглыя пераходы пад плошчай Перамогі ў Мінску.

Апошняй праявай зацікаўленасці помнікам на ўзроўні музеефікацыі з'яўляецца графічная рэканструкцыя гарадзішча «Замэчак» пад кіраўніцтвам Ю.А. Зайца, выкананая мастачкай Галінай Дзмітрыеўнай Малатковай у 1999 г. для выдання гісторыка-дакументальнай хронікі «Памяць. Заслаўе». Па меркаванню Зайца, гэтая рэканструкцыя больш дакладная ў параўнанні з папярэдняй: удакладнілася размяшчэнне брамы гарадзішча.

На працягу 1986 — 1995 гг. запаведнік працягваў барацьбу за чысціню гістарычнага ландшафта вакол гарадзішча. Праектнаму каапературыву «Наследие» быў замоўлены праект рэканструкцыі «Замэчка», які спыніўся на стадыі гістарычнай даведкі і ілюстратыўнага матэрыялу. Ён не захаваўся ў навуковым архіве запаведніка. Да 1996 г. этапная рэалізацыя музеефікацыі гарадзішча яшчэ закладалася ў планы дзейнасці ўстановы, але спроба вырашэння пытанняў «Замэчка» сістэматычна адтэрміноўвалася і ўвогуле знікла.

Сёння прыходзіцца канстатаваць, што гарадзішча «Замэчак» значна саступае другім аб'ектам музея-запаведніка ў наведванні. Проста крыўднымі для помніка нацыянальнага гучання з'яўляюцца наступныя лічбы. За адзінаццаць месяцаў гэтага года ўсяго праведзена 4057 экскурсій, з іх па гарадзішчы — толькі адна. Для параўнання: па этнаграфічнаму комплексу «Млын» у гэтым годзе праведзена 1566 экскурсій.

Асобнай тэмай для размовы з'яўляюцца суадносіны паміж гістарычным і этнаграфічным накірункамі навукова-даследчай і экспазіцыйнай дзейнасці музея-запаведніка. Хачу заверыць прысутных, што гэта яшчэ адна вельмі журботная гісторыя адносна галоўных гістарычных помнікаў Заслаўя. Прывяду толькі некаторыя высновы: звяртаючыся да праблемы сучаснага стану ўнікальных помнікаў заслаўскай старажытнасці, трэба зазначыць, што ў канцы 1980 — пачатку 1990-х гг. для запаведніка вырашаліся лёсавызначальныя пытанні, і бойка за музеефікацыю гэтых помнікаў аказалася амаль што прайгранай; на сучасным этапе існавання гісторыка-культурнага музея-запаведніка «Заслаўе» вяртанне яго навукова-даследчай і экспазіцыйнай дзейнасці на пазіцыі тых помнікаў, якія некалі з'явіліся падставай для яго заснавання, магчыма разглядаць як з'яву рэнесансную ўнутры музейнай установы.

Як бы там ні было, музеефікацыя гарадзішча «Замэчак» з'яўлялася і з'яўляецца справай гонару горада і музея-запаведніка, які носіць яго назву, і да яе неабходна вяртацца. І першае, што падаецца магчымым зрабіць, гэта аднавіць працу Навуковага савета па гэтаму пытанню.

Літаратура:

1. Пратакол № 1 Навуковага савета Дзяржаўнага гісторыка-культурнага запаведніка «Заслаўе» ад 19.07.1988 // Навуковы архіў ДУ ГКМЗ «Заслаўе»: пратаколы пасяджэнняў Навуковай рады 19.07.88 — 30.10.1989.

2. Проектный кооператив «Наследие». Вариант концепции создания заповедника «Заславль». Вариант схемы туристического обслуживания. Под научным руководством В. И. Бакаева // Навуковы архіў ДУ ГКМЗ «Заслаўе». 1991.

3. Стрыбульская Н. С. Музеефікацыя Замэчка. Канцэпцыя // Навуковы архіў ДУ ГКМЗ «Заслаўе»: навуковыя канцэпцыі, тэматычныя структуры, тэматычныя планы экспазіцый і матэрыялы да іх за 1993-1994 гг. Заслаўе, 1993.

4. Стрыбульская Наталля. Гарадзішча «Замэчак» — мінулае і сучаснасць // Беларускі гістарычны часопіс. 1995, № 2.

Колединский Л. В.,
доцент, кандидат исторических наук, преподаватель археологии в Белорусском государственном педагогическом университете имени Максима Танка

«Потерявши плачем…?» (выявление и сохранение артефактов из раскопок летописного Случеска)

В этой публикации речь пойдет об одном из древнейших городов Беларуси — Слуцке, о его уникальнейшем памятнике — древнем городище и о трагической судьбе археологической коллекции, добытой путем раскопок в далеко не простых условиях.

Слуцк, летописный Случеск, первое достоверное упоминание о котором относится к 1116 году и связано с трагическим для него событием: «В лето 6624. Пойде Володимер (Мономах. — **Л.К.**) на Глеба. Глеб бо бяше воевал Дреговичи и Случеск пожег и не клаяшеться о сем, ни покоряшеться» (ПСРЛ, т. 2., стб. 22). Есть и более ранние даты, например, 1097 год, и 1086 год, и даже 1005 год (Грицкевич, 1985, с. 3—4). В свое время именно эту дату местный краевед Г. Родченко предлагал признать официальной датой первого упоминания Слуцка (Родчанка, 1991, с. 7). К сожалению для патриотов города, эта дата содержится в поздних источниках, и посему доверие к ней более сдержанное.

Ну, а что говорит археологический материал? Археологический материал не противоречит более ранней дате, ибо встречались находки, которые можно отнести к XI веку (Колединский, 2005).

Городище летописного Случеска находится в центре современного города, неподалеку от пересечения улиц Ленина и М. Бог-

Слуцк. Археологические раскопки. 1985

Археологический раскоп. Вскрыта застройка XIII в. 1985

дановича, при слиянии рек Случь и Бычок, занимает холм размерами 80х100 м, возвышающийся над поймой на 5—7 м. Первые поселенцы облюбовали это место еще в раннем железном веке (Колединский, 1994, с. 199—206). Вероятнее всего, в XI в. здесь было заложено дреговичами поселение городского типа. В XII—XIII вв. — это детинец летописного Случеска. В XIV—XVIII вв. — Верхний замок Слуцка. В XIX в. это место называлось «Соборная горка» — от возведенного здесь к 1889 г. Свято-Николаевского собора на месте некогда стоявшего здесь же фарного костела (Кулагін, 2001, с. 293). Но после 1934 г., когда сей собор был взорван (Ціткоўскі, 1995, с. 18), место это в обиходе стали называть «Безбожная горка». В 1940 г. на месте стоявшего храма началось возведение Дома культуры, которое завершилось лишь к 1946 г. До второй половины 70-х годов XX в. северо-восточную часть городища занимала деревянная жилая застройка, росли старые, повидавшие не одно десятилетие липы и груши — слуцкие бэры. Место это даже в почтовом ведомстве значилось как «Большая горка». В 1984 г. здесь неожиданно для исследователей слуцких древностей развернулось строительство Дворца культуры. Началось разрушение культурного слоя, которое постепенно все больше и больше принимало угрожающие размеры, вплоть до полного уничтожения памятника. Институт истории АН БССР пробовал протестовать. Но ни Госстрой БССР, ни Министерство культуры, ни (как это ни парадоксально) Президиум АН БССР в лице вице-президента АН БССР И.Я. Науменко эти устремления не поддержали. Стройка продолжалась. Правда,

удалось добиться проведения охранных раскопок в зоне строительства и тем сохранить для науки то немногое, что могло быть уничтожено ковшом экскаватора.

Раскопки проводились в трудных условиях. Нужно было придерживаться графика строительных работ, работать в две смены. К тому же лето в тот год выдалось очень жарким, температура до 28—30°. А когда пошли дожди, приходилось вычерпывать из раскопа воду ведрами.

Шахматная фигурка. Слон. XIII в. Кость

История археологического изучения памятника. Первые археологические исследования городища относятся к 1929 г., когда А.Н. Лявданский и С.А. Дубинский заложили здесь шурф. Ими была собрана гончарная и лепная керамика, а также металлургические шлаки. В 1958 г. небольшой шурф здесь закладывал и Э.М. Загорульский, который довел разработку культурного слоя до появления деревянных конструкций. В 1966 г. небольшие раскопки (до материка вскрыто всего 18 кв. м) провел П.Ф. Лысенко. Им было выявлено восемь ярусов бытовой застройки. Уже тогда исходя из того немногочисленного материала, которым располагал этот исследователь, им была высказана мысль, что Слуцк возник на рубеже XI—XII вв. (Лысенко, 1974, с. 142—152). В 1985—1986 гг. охранные раскопки на детинце древнего Слуцка провел автор данной публикации. Была осуществлена прорезка оборонительного вала и заложены три раскопа на площадке городища. Исследованная раскопками площадь составила 300 кв. м. Что показали наши раскопки?

Стратиграфия памятника. Мощность культурного слоя на памятнике около 4 м. Стратиграфически выделяются напластования XIV—XVII вв. толщиной 0,6—1,2 м. Слой XII—XIII вв. — мощность около 3 м, и слой XI в. толщиной 0,2—0,4 м. Наибольшую информативность представляет слой XII—XIII вв., где в силу его повышенной влажности хорошо сохраняются предметы из органики.

Оборонительные сооружения Слуцкого городища представляли собой насыпной вал шириной в основании до 22 м и высотой до 6 м. С напольной стороны вала был выкопан ров шириной около 25 м на глубину около 2 м, который соединялся с речкой Бычок. По гребню вала шел частокол из дубовых бревен толщиной до 16 см (Калядзінскі, 1993, ст. 160-181).

Планировка и застройка. Основу планировки Слуцкого детинца составляли уличные мостовые, проложенные в направлении С-Ю. Мостовые настилались из бревен на лаги, под которые укладывались бревенчатые подкладки. Ширина мостовых — до 2 м. Одна из мостовых ремонтировалась, т.е. имела два настила (раскоп 1985 г.).

Фонды Слуцкого краеведческого музея. Археологическая коллекция. Условия хранения

Бытовая застройка представлена остатками более трех десятков сооружений жилого и хозяйственного назначения. Большинство их — срубы, сохранившиеся на высоту 2—4 венца, иногда до 6 венцов, что давало возможность проследить важный, но весьма редкий для других памятников элемент домостроительства — дверной проем. В дополнение к последнему было найдено и несколько дверей. Слуцкие жилища XII—XIII вв. были площадью 9—20 кв. м, рубленные из сосновых бревен толщиной 16—18 см. Нижние бревна стен жилищ толще, иногда из дуба. В углу жилища располагалась глинобитная печь, сооруженная на столбовом опечке. Хозяйственные постройки клети и хлева были площадью 4—12 кв. м, возведенные в срубной и столбовой технике. Из построек производственного назначения особо можно отметить кузницу и постройку металлурга (Колединский, 1989, с. 93-94).

Каменное строительство представлено следами возведения храма: найдены плинфа и доломитовые плитки, что наводит на мысль о технике и времени сооружения храма. Здание возводилось в технике смешанной кладки, аналогичной храмам Витебска и Новогрудка, скорее всего во второй половине XII в. Интересная мысль по этому поводу высказана Л.В. Алексеевым. «Можно не сомневаться, — пишет он, — что в соседнем (от Минска. — **Л.К.**) Слуцке идея строительства на детинце храма (и тем более каменного, в противоположность минскому, заложенному 35—40 лет назад, но почему-то недостроенному), пришла кому-то из слуцких князей, нам неизвестных. Слуцк всегда был прочно связан с Турово-Пинской землей, и строительство храма было осуществлено <...> скорее всего теми же мастерами, которые, окончив строительство в Витебске, затем — в Новогрудке, перебрались по княжескому приглашению в этот турово-пинский город» (Алексеев, 2006, с. 176).

Военное дело. Во время раскопок найдена довольно обширная коллекция предметов вооружения, порядка 35 единиц. По общерусской классификации она может быть разделена на оружие дальнего и ближнего боя, защитное вооружение, снаряжение всадника и боевого коня. Отметим лишь наиболее уникальные из найденных предметов: бронзовое навершие булавы, кистень, перекрестье меча, обойма от ножен сабли (Калядзінскі, 1993, ст. 160-181).

Ремесло. Как и во всяком древнерусском городе этой поры, в Слуцке была известна обработка черного и цветного металла, дерева, кости, кожи, камня. Очень показателен материал по металлургии и кузнечному делу. В раскопе 1985 г. были выявлены две разновременные кузницы. Одна из них, более ранняя и лучшей сохранности, представляла собой сруб площадью 12 кв. м с печью-каменкой и остовом под точило. Именно в этой постройке было собрано более трех десятков предметов из железа: полуфабрикаты, отходы металлообработки, готовые изделия как простой, так и весьма сложной в технологическом отношении продукции, например, цилиндрических замков, изготовление которых требовало от мастера не менее полусотни различных операций. А в раскопе 1986 г. выявлена постройка металлурга — сруб площадью 16 кв. м из дубовых и сосновых бревен толщиной 18—20 см с глинобитной печью в углу. В постройке и возле нее собрано 200 кусков шлаков. Встречены и крицы. Последние имели сегментоподобную или лепешкообразную форму и реагировали на магнит. Их размеры по верху — 9х12—13х14 см, масса — от

Обработка кожаных изделий XII—XIII вв. из раскопок

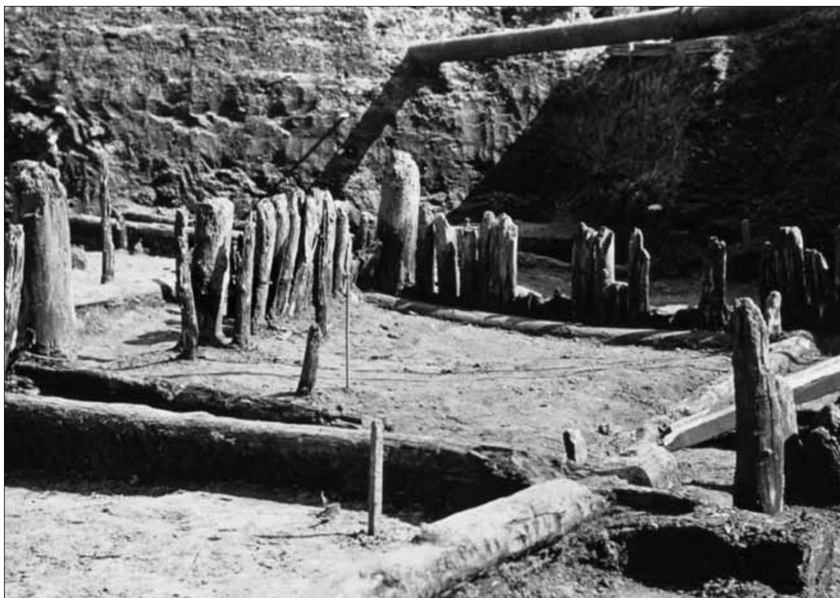
350 до 1610 г. Из орудий мастера найдены молоток-гвоздодер, напильники, зубила, пробойники, ювелирная наковальня и прочее (Колединский, 1989, с. 93-94).

Свидетельством ювелирного ремесла является литейная формочка, вырезанная из мягкого камня для изготовления зерненых бус, а также довольно простых в изготовлении украшений из бронзы и олова — браслетики, подвески.

В материалах раскопок хорошо представлено косторезное ремесло. Найдены десятки отходов этого производства: рога диких животных со следами их обработки топором, пилой, ножом. А коллекция костяных изделий насчитывает более сорока единиц. В технологии их изготовления можно проследить резьбу, шлифовку, сверление, декорирование, полировку поверхности. Некоторые из них имеют высокохудожественную ценность (Калядзінскі, 2006, ст. 149-153).

Об обработке кожи свидетельствуют остатки постройки, возле которой были выявлены скопления обзоленной шерсти и многочисленные отходы кожевенного кроя. Сама же продукция представлена находками обуви (целой и во фрагментах), обрезками галантереи и конской упряжи.

Изделия из дерева представлены традиционным для каждого владельца усадьбы набором: посуда бондарная, резная, точенная на токарном станке, детали транспортных средств — зимних и летних, водных и сухопутных. Думается, каждый хозяин подворья в той или иной мере изготавливал эти поделки сам.

Археологический раскоп. Застройка XIII в.

Свидетельства камнеобработки — точильные бруски, жернова, строительные блоки, которые, несомненно, производились местными умельцами.

Сельское хозяйство и промыслы. О занятиях земледелием красноречиво свидетельствуют находки орудий труда по обработке почвы (сошник, лопаты деревянные), уборки (серпы) и переработки урожая (пест ручной ступы, трепала, жернова и порхлицы к ним, деревянные и металлические), а также находки семян культурных и сорных растений. Последние могут свидетельствовать о системе севооборота.

Остеологическая коллекция довольно представительна. Только костные остатки млекопитающих насчитывают 1700 единиц, представленных пятнадцатью видами, из коих девять — дикие животные (Александровіч, 1991, ст. 74-78). Это дает возможность судить об охоте и животноводстве. И если первая позиция требует еще специальной публикации, то вторая уже в какой-то мере нашла свое освещение (Александрович, Колединский, 1990, с. 71-73).

В остеологической коллекции представительны и остатки орнитофауны. Они определены и ждут своей публикации. Ихтиофауна определена, и результаты этой работы отражены в публикации, посвященной рыболовству Слуцка в XI—XIII вв. (Калядзінскі, Ляшкевіч, 2000, ст. 123-125).

Важной отраслью является и лесной промысел: сбор ягод, орехов, грибов. Скорлупа лесных орехов встречается в культурном слое на всем протяжении его исследования. А в материковой яме раскопа 1986 г. (скорее всего это XI в.) было собрано более двух сотен целых орехов. О сборе ягод и грибов могут косвенно свидетельствовать фрагменты этой посуды — дно берестяного короба. Но, что удивительно, в слое XI в. был найден великолепно сохранившийся гриб (Калядзінскі, 1998, ст. 37).

Прядение и ткачество — неотъемлемая часть домашних промыслов. Свидетельство тому — многочисленные находки шиферных пряслиц.

Торговый обмен. Торговля с округой, близкими и далекими землями. Найден почти целый безмен: гиря весом 6 фунтов, три кольца диаметром 7,5—9,5 см и обоймица. Находка уникальная. Кроме Слуцка, детали безмена найдены в Новогрудке, Минске, Витебске, Рязани и Киеве. Товары ближнего зарубежья, если можно так выразиться о географии того времени, представлены шиферными пряслицами, стеклянной посудой, стеклянными перстнями и браслетами (последних более пятисот), привезенными из южнорусских земель (Киев, Овруч). Из Прибалтики в Слуцк поступила янтарная подвеска, изготовленная в форме стилизованного креста. Ее обладатель, вероятно, не удовольствовался такой формой христианского символа и посему процарапал на этой подвеске «свой» крест, более приемлемый для восприятия. Из более отдаленных земель поступили сюда амфоры и крестики-корсуньчики (Крым, Херсонес), сердоликовая бусина из Средней Азии. Встречен византийский стеклянный браслет и серебряная подвеска финно-угорского происхождения.

Духовная культура. Найдено два писала — орудия для письма: одно — из раскопок П.Ф. Лысенко, второе — из наших. Днище бондарны

с вырезанной на нем буквой «N». Но в Слуцке, как ни в каком из городов Беларуси, найдено четыре шахматные фигуры: пешка и ладья, вырезанные из дерева, слон и король — из кости. Последняя вообще уникальна. Нигде на всем постсоветском пространстве ничего подобного нет. Эта находка удосужилась специальной публикации в дальнем зарубежье (Калядзінскі, 1993, ст. 19).

Как видно из вышеизложенного, даже это короткое описание дает возможность для исторической реконструкции облика Слуцка XII—XIII вв.

Материалы наших раскопок нашли отражение в десятках научных и научно-популярных публикаций, вошли в историко-документальную хронику Слуцкого района (Калядзінскі, 2000, ст. 25-31), были даже использованы при изготовлении антуража к кинофильму «Анастасия Слуцкая», где нам довелось быть консультантом по бытовой культуре Слуцка начала XVI в.

Ну, а какова судьба находок и детинца древнего Слуцка? Детинец древнего Слуцка после возведения на нем Дворца культуры практически стал не доступен исследователям. Те небольшие по площади участки, где сохранялся не потревоженный строителями культурный слой, были покрыты асфальтом. Что касается находок, то в скором времени они были переданы в Слуцкий краеведческий музей.

Фонды Слуцкого краеведческого музея по археологии формировались из материалов раскопок П.Ф. Лысенко, которые он проводил в Слуцке еще в середине прошлого столетия, раскопок А.А. Егорейченко, которые тот эпизодически проводил на городище Ивань под Слуцком с 1979 по 1990 гг., моих раскопок в Слуцке в 1985—1986, 1988 и 1999 гг., а также подъемного материала, который время от времени приносили в музей местные школьники и краеведы.

Большая часть археологических фондов располагается и по сей день в подвалах здания конца XVIII в. — Доме дворянского собрания, переданного музею в 1952 г. Здание, особенно его подвалы, абсолютно не приспособлено для сохранения археологической и этнографической коллекции, которые размещаются там. В подвалах постоянная влажность. Причем влажность такая, что, находясь там во время отопительного сезона, чувствуешь себя, как в бане. Штукатурка на стенах и потолке крошится, падает целыми кусками на бетонный пол, деревянные стеллажи прогнили и обвалились. Железные косяки дверных проемов покрылись толстым слоем ржавчины. По нескольку раз на год в эти подвалы через окна, расположенные на уровне земной поверхности, и двери, которые ведут в подвалы, сбегает после дождя вода, которая стоит здесь буквально по щиколотку. В любой момент может произойти замыкание электропроводки и возникнуть пожар. И тогда не только фонды, но и весь музей может охватить пламя.

В 1987—1988 гг. мы передали Слуцкому музею археологическую коллекцию с наших раскопок. Изделия из черного металла, железа имели хорошую сохранность. Мы расчистили их раствором едкого натрия до

зеркального блеска, законсервировали преобразователем ржавчины — буванолом. Изделия из черного металла имели прекрасный экспозиционный вид, и часть их была выставлена для обозрения в витринах музея. Кожаные изделия мы тоже обработали, пропитав их глицерином. Они сохраняли свою форму, цвет, эластичность. Часть деревянных изделий была законсервирована специалистом из Белорусского технологического института С. Ю. Казанской, часть их прошла обработку антисептиком и хранилась в полиэтиленовых упаковках.

Что сделало руководство Слуцкого краеведческого музея, директор Валентина Степановна Видлога, сегодняшний председатель Слуцкого райсовета? Она поместила нашу коллекцию в подвалы, причем расположила их рядом с образцами калийных удобрений, кусками калийной соли, подаренной солигорскими шахтерами Слуцкому музею. В результате такого соседства, в условиях повышенной влажности, металлические изделия из раскопок были почти полностью уничтожены. Они покрылись толстым слоем красновато-бурой ржавчины. Смотреть на это глумление (по-другому это не назовешь) без боли было невозможно.

Мы выявили эту, мягко говоря, неосмотрительность (а по сути халатность) уже через год. Попросили срочно перенести коллекцию в другое место, сухое, вентилируемое, с постоянным температурным режимом. Железные изделия перенесли, остальные — оставили. За это время деревянные изделия почти все погнили, рассыпались. Кожаные изделия покрылись плесенью. Даже начали крошиться от влаги изделия из камня — жернова. Неплохо чувствовала себя керамика и стекло (посуда XVII—XVIII вв.). Однако деревянные и картонные коробки, в которых они хранились, прогнили, развалились, а находки смешались. Вот в та-

Фонды Слуцкого краеведческого музея после наведения порядка

ком ужасном состоянии мы и застали в 2005 году археологические фонды Слуцкого краеведческого музея, который сегодня возглавляет Наталия Георгиевна Серик, дочь бывшего директора В.С. Видлоги, которая сама, еще в школьные годы, принимала участие в наших раскопках.

Что было нами сделано? В том же 2005 г. мы проводили со студентами БГПУ, уроженцами Слуцка, археологическую практику, в задачу которой входила и научная обработка археологической коллекции. Вместо этого пришлось в короткий срок, в десять дней, буквально спасать эту коллекцию. Мы освободили подвальные помещения музея, убрали мусор, насколько могли, просушили их, отремонтировали стеллажи. Просушили все находки, переписали истлевшие паспорта на них, причем не только из наших раскопок, но и из раскопок наших коллег. Мы переложили находки в новые ящики, выпрошенные у соседствующего с музеем универмага. Кожаные изделия промыли в теплой воде, подсушили в тени, проглицеринили, уложили в пакеты, затем в картонные коробки, вывезли в Минск. Какое-то время их удавалось хранить в корпусе БГПУ. Но после того, как нас оттуда «попросили», пришлось поместить их у себя дома.

Насколько нам удалось предупредить дальнейшее уничтожение археологической коллекции, сказать тяжело. Самое удивительное, что уничтожена почти вся и этнографическая коллекция: изделия из дерева, лозы, соломы, образцы ткачества и вышивки. В бедственном состоянии находятся даже предметы периода Великой Отечественной войны: вооружение, каски, бытовые вещи. И уж совсем дико смотрится, как буквально на глазах гибнет, крошась от влажности, бивень мамонта, валяясь на цементном полу.

Про эту несуразность, которая доминирует в фондах Слуцкого краеведческого музея, писалось в районной (правда, не в государственной) периодической печати (Іваноў, 2005; Гусева, 2005). Ну и что же?

Руководство Слуцкого музея получило в райисполкоме нагоняй не за огрехи в своей работе, а за то, что допустило «нячэсных» журналистов под своды своей обители. Возникает вопрос: стоило ли передавать Слуцкому музею археологическую коллекцию? Но что самое досадное, собрать новую коллекцию по археологии Слуцка XII—XIII вв. уже попросту невозможно, ибо невозможны новые раскопки по причине почти полного уничтожения напластований этого времени в современном городе.

В 2016 году Слуцк будет отмечать 900-летие первого упоминания о нем в летописи. Не исключено, что к тому времени согласятся и на его более древний возраст, т.е. на тысячелетие.

Но что увидят потомки, пройдя по улицам города, где почти не сохранилось даже зданий XIX в., не говоря о более ранних (Зубаревич, Венская, 2005)? Что увидят они войдя в здание музея? В лучшем случае экспонаты периода развитого социализма...

И как тут не вспомнить известный афоризм: «Что имеем, не храним, потерявши, плачем...» (Прутков, 2001, с. 25).

Литература:

Александрович Н.П., Колединский Л.В., 1990. Животноводство Случеска в XII — XIII вв. // Гомельщина: археология, история, памятники (секция археологии и нумизматика): Тезисы 2-й Гомельской историко-краеведческой конференции. Гомель. С. 71 — 73.

Александровіч Н.П., 1991. Структурны аналіз з калекцый косткавых рэштказў з раскопак Верхняга замка ў Слуцку (XII — XIII стст.) // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. № 4. С. 74 — 78.

Алексеев Л.В., 2006. Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры: В 2-х кн. М. Кн. 1. С. 176.

Грицкевич А.П., 1985. Древний город на Случи. Мн., С. 3 — 4.

Гусева Т., 2005. В Копыльском музее чтут историю. А в Слуцком? // Капитал. 28 июня.

Зубаревич А., Венская А. До основания, а затем... // Курьер, 2005. 28 июля.

Іваноў І., 2005. Археалагічная спадчына Слуцка — унікальная // Кур'ер. 28 ліпеня.

Калядзінскі Л., 1993. Кароль са Слуцку // Полацак. Cleveland, Ohio, USA. № 8. Ст. 19).

Калядзінскі Л., 1998. Па грыбы ў ... XI стагоддзе // Родная прырода. № 2. Ст. 37.

Калядзінскі Л., Ляшкевіч Э., 2000. Іхтыяфаўна і прылады рыбалоўства з раскопак летапіснага Случаска (XI — XIII стст.) // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мн. № 15. Ст. 123 — 125.

Калядзінскі Л.У., 2006. Касцяныя вырабы з раскопак дзяцінца летапіснага Слуцка XII — XIII стст. // Археалогія эпохі Сярэдневякоўя да 75-годдзя з дня нараджэння П. Ф. Лысенкі). Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Мн. № 12. Ст. 149 — 153.

Калядзінскі Л.У., 2000. У сутоках Случы і Бычка // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка Слуцкага раёна і г. Слуцка: У 2-х кн. Мн. Кн. 1. Ст. 25 — 31.

Калядзінскі Л.У., 1993. Умацаванні і ўзбраенне дзяцінца летапіснага Случаска (XII — XIII стст.) // Гістарычна-археалагічны зборнік. Памяці Міхася Ткачова. Мн. Ч. 1. Ст. 160 — 181.

Колединский Л., 2005. На дожинках Слуцк мог отметить тысячелетие // Капитал. 20 октября.

Колединский Л.В., 1994. Городище Слуцк в раннем железном веке // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мн. № 5. Ст. 199 — 206.

Колединский Л.В., 1989. Кузница и постройка металлурга из Слуцка XII — XIII вв. // Тезисы 1-й Гомельской историко-краеведческой конференции. Гомель. С. 93 — 94.

Кулагін А.М., 2001. Праваслаўныя храмы на Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. Мн. Ст. 293.

Лысенко П.Ф., 1974. Города Туровской земли. Мн. С. 142 — 152.

Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 22.

Прутков Козьма, 2001. Черепослов. Мысли и афоризмы. СПб. С. 25.

Родчанка Р.В., 1991. Слуцкая старасветчына: (факты і разважанні). Мн., ст. 7.

Ціткоўскі І.А., 1995. Мастакі і ўмельцы. Мн., ст. 18.

Кенько П. М.,
аспирант Института истории НАН Беларуси

Элементы поясного набора из Заславля

Ременной набор является очень интересным археологическим источником, несущим в себе разнообразные виды информации. На основании их исследования можно выделить две основные функции пояса:

1. Утилитарная. Пояс во все времена служил для стягивания одежды, но к нему, кроме того, часто подвешивались кошельки, сумки, ножи и также меч или сабля.

2. Социальная. Костюм всегда служил отражением социального положения его владельца, а пояса у восточных славян были наиболее ярким показателем статуса человека. В.В. Мурашева выделила три типа поясов, характерных для Древней Руси [Мурашева, 2000, с. 70].

Тип I — «бытовой» (утилитарный) — украшен лишь пряжкой (или пряжкой и кольцами, соединяющими отдельные части ремня). Как находка присущ, как правило, сельским кладбищам.

Тип II — состоит из пряжки и поясного наконечника. Определить его социальное предназначение затруднительно, так как его находки на территории Беларуси редки.

Тип III — наборный пояс — его характерной особенностью является наличие бляшек; пряжка, наконечник и другие детали могут присутствовать или нет. Именно этот пояс являлся принадлежностью дружинника, свидетельствовал о его заслугах и показывал ранг его обладателя в социальной структуре; это отражалось в количестве бляшек, украшавших пояс. Два таких пояса было найдено в курганах Заславля, именно о них и пойдет речь.

Первый пояс найден А.Н. Левданским [Ляўдансkі, 1928, ст. 89-90, табл. XVIII] в погребении 3 удлиненного кургана № 18 группы II (у Ю.А. Зайца этот же курган обозначен под № 16 (43) группы II). Он состоял из двух наконечников (рис. 1: 1-2) и 49 накладок двух типов (28 тип I (рис. 1: 3), 21 тип II (рис. 1: 4). В качестве пряжки использовалась подковообразная спиралеконечная фибула (рис. 1; 5). Среди инвентаря — бронзовый браслет с разомкнутыми утончающимися концами, серп, фрагмент дирхема Нуха ибн Нарса (942—954 гг.), бронзовая пуговица, нож и горшок с тамгообразным клеймом.

Второй пояс найден Ю.А. Зайцем [Заяц, 1996 с. 132, рис. 2б, 16] в кургане № 5(3) группы I. Он состоял из пряжки, четырех наконечников, на одном из которых процарапан трезубец, и накладок четырех разновидностей, общее число которых не установлено (рис. 1: 6-12). В погребальный инвентарь входили также бронзовый браслет с разомкнутыми утончающимися концами и втульчатый наконечник стрелы с плоским пером.

На городище «Замэчек» была найдена накладка от наборного пояса сердцевидной формы (рис. 1: 13) [Заяц, 1995 с. 69, рис. 51: в].

Аналоги заславским накладкам были найдены как на территории Беларуси, так и за ее пределами.

I тип поясных наконечников (рис. 1: 1, 7-8) — общий для обоих поясов (форма — трапециевидные с расширением в верхней части, верхний край прямой, нижний оформлен в виде пятилистника). Идентичные заславским накладки были найдены возле д. Замошье Толочинского района Витебской области [Сергеева, 1972, с. 5, рис. 5]; в курганном могильнике Гнездово, Смоленская область, вторая половина X в. [Мурашева, 2000, с. 126, рис. 103, О6] и в Люцинском могильнике, Латвия [Ciglis, Radiņš, 2002, p. 187, 190. 66 att.: 12. 69 att.: 4].

II тип поясного наконечника из кургана № 16 (43) группы II. Орнамент — два рифленых овала. Аналоги пока не найдены.

Накладок в Заславле найдено 7 типов. I и II тип из кургана № 16 (43) группы II. III — VII типы — из кургана № 5(3) группы I.

I тип — сердцевидные с каплевидным выступом и рифленым ободком, орнамент — полумесяц (рис. 1: 3). Идентичные найдены в Люцинском могильнике, Латвия [Ciglis, Radiņš, 2002, p. 190. 69 att.: 2].

II тип — пятиугольные с рифленым ободком, орнамент — полумесяц. Аналоги пока не найдены (рис. 1: 4).

III тип — пятиугольные широкие, на лбу совы — трехлепестковый цветок (рис. 1: 9). Идентичные: д. Заямочное Минского района, вторая половина X в. [Кенько, с. 145, рис. 1: 1-4]; Лемешевичи, Пинский район Брестской области [Іоў, Вяргей, ст. 127, рис. 3: 4]; Владимирская область, Давыдково, курган № 127(?), X — XI вв.; Тверская область, близ г. Старица, вторая половина X в. [Мурашева, 2000, с. 116, рис. 67, 1А-2].

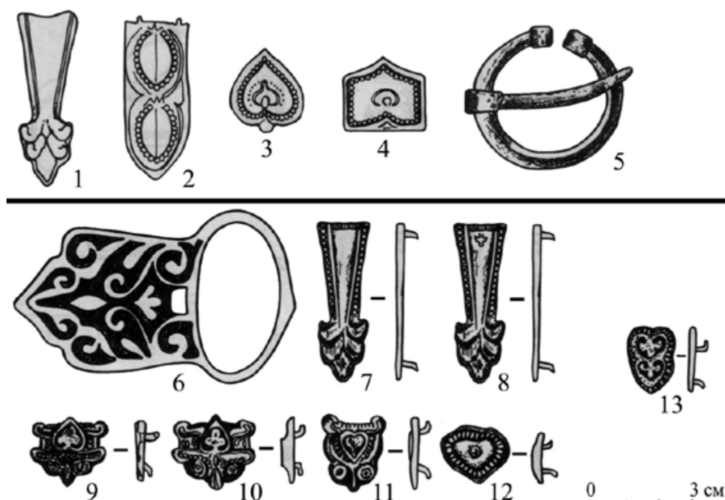

Рис. 1. Элементы поясных наборов из Заславля. 1 — 5 из кургана № 16 группы II; 6 — 12 из кургана № 5 группы I; 13 — городище «Замэчек».

VI тип аналогичен третьему типу, имеются лишь небольшие различия в размерах, и на лбу совы изображен не трехлепестковый цветок, а сердце (рис. 1: 10).

V тип — пятиугольная узкая, немного отличалась от третьего типа орнаментом и расположением трехлепесткового цветка (рис. 1: 11). Идентичные: Заямочное Минского района, вторая половина X в. [Кенько, с. 145, рис. 1: 5]; Владимирская область, Давыдково, курган № 127(?), X-XI вв. [Мурашева, 2000, с. 116, рис. 67, 1А-1].

VI тип — сердцевидные с рифленым ободком (рис. 1: 12). Аналогичные: Владимирская область, Шошково, курган № 116, X-XI вв.; Ярославская область, Тимерево, курган № 76, конец X — начало XI в.; [Мурашева, с. 109, рис. 35, 1б].

VII тип — найденная на городище «Замэчек» сердцевидная с пальметтами в центре и рифленым ободком (рис. 1: 13). Идентичная в Люцинском могильнике, Латвия [Ciglis, Radiņš, 2002, p. 190. 69 att.: 2].

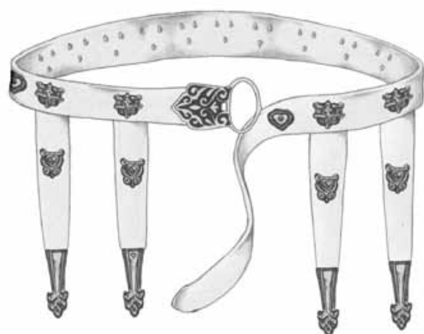

Рис. 2. Реконструкция наборного пояса из кургана № 5 группы I.

Что касается застежек, то в поясе из кургана № 16 (43) группы II вместо пряжки использовалась подковообразная фибула (рис. 1; 5). Такой способ застегивания наборного пояса встречается редко. Но найденный в кургане у д. Замошье Толочинского района Витебской области наборный пояс также застегивался на фибулу [Сергеева, 1972, с. 5, рис. 5]. Пряжка из погребения в кургане № 5(3) группы I уникальна, аналогов ей нет ни в Беларуси, ни на территории других соседних государств.

При сопоставлении с аналогичными находками, описанными в литературе, можно датировать эти наборные пояса второй половиной X века.

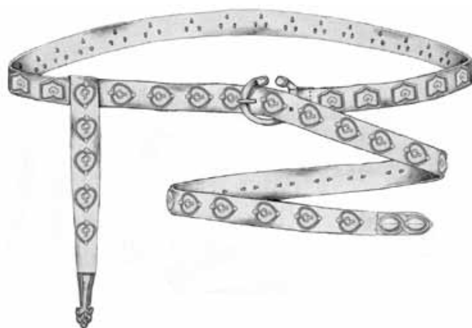

Рис. 3. Реконструкция наборного пояса из кургана № 16 группы II.

Первым реконструкцию наборного пояса из Заславля выполнил Ю.А. Заяц [Заяц, 1987 с. 19, 22], который допустил небольшую ошибку при расположении накладок типа III (стилизованная голова совы), повернув их клювами вверх. На самом деле они должны были глядеть клювами вниз. Это подтверждается аналогичными находками из д. Заямочное Минского района [Кенько, с. 145-148, рис. 1-3], где сохранились остатки кожаного ремня с прилепленными к нему бляшками, у которых клювы смотрели вниз. Переделанную реконструкцию наборного пояса из кургана № 5(3) группы I автор представил на рисунке 2. Реконструкцию из кургана № 16 (43) группы II можно сделать только приблизительно, так как А.Н. Левданский не оставил точной схемы расположения накладок на ремне. В первом томе Трудов кафедры археологии за 1928 год были опубликованы лишь фотографии небольших участков кожи с бляшками, по ним и была сделана реконструкция (рис. 3).

Таким образом, можно утверждать, что в Заславле в конце X — начале XI вв. выделилось боярское сословие воинов, которые носили богато украшенные ременными накладками пояса, отличавшие их среди прочих жителей. Сами пояса, несомненно, импортные, скорее всего хазарского происхождения.

Литература:

1. Іоў А.В., Вяргей В.С. Гандлёва-эканамічныя сувязі насельніцтва Заходняга Палесся ў IX — пач. XI стст. // Гістарычна-археалагічны зборнік: памяці Міхася Ткачова. У 2-х ч. Ч.1. — Мн., 1993. — ст. 117-134. — (Інстытут гісторыі АН Беларусі).

2. Заяц Ю.А. Заславль в эпоху феодализма. — Мн., 1995. — 207 с.

3. Заяц Ю.А. Заславль X — XVIII веков: Историко-археологический очерк. — Мн., 1987. — 63 с. — (Академия наук БССР, Институт истории).

4. Заяц Ю.А. Социальные группы населения Изяславля на стадии формирования и раннем этапе развития города (X — XI вв.): по материалам заславского курганного могильника // Гістарычна-археалагічны зборнік № 8. — Мн., 1996 . — ст. 129-147. — (Інстытут гісторыі АН Беларусі).

5. Кенько П.М. Наборный пояс второй половины X — первой половины XI вв. из деревни Заямочное Минского района // Археалогія эпохі Сярэдневякоўя: Да 75-годдзя з дня нараджэння П.Ф. Лысенкі. — Мн.: 2006. — ст. 145-148. — (Інстытут гісторыі НАН Беларусі. Матэрыялы па археалогіі Беларусі № 12).

6. Ляўданскі А.Н. Архэолёгічныя раскопкі ў м. Заслаўі, Менскай акругі //Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кн. 5. Працы катэдры археолёгіі. Т.1. — Мн., 1928. — ст. 1-93. — (Інстытут беларускае культуры).

7. Мурашева В.В. Древнерусские ременные наборные украшения (X — XIII вв.). — М., 2000. — 136 с.

8. Сергеева З.Н. Отчет об археологических работах в Витебской обл. В 1972 г. // Архив Института истории НАН Беларуси. Дело № 414, 414а.

9. Ciglis J., Radiņš A. Ludzas odukalna kapulauka katalcs, latwijas vēstures musejs, Riga, 2002, 250 p.

Клімаў М. В.,
кандыдат гістарычных навук,
навуковы супрацоўнік
Інстытута гісторыі НАН Беларусі

Новае ў даследаванні цэнтральнай часткі г. Глыбокае*

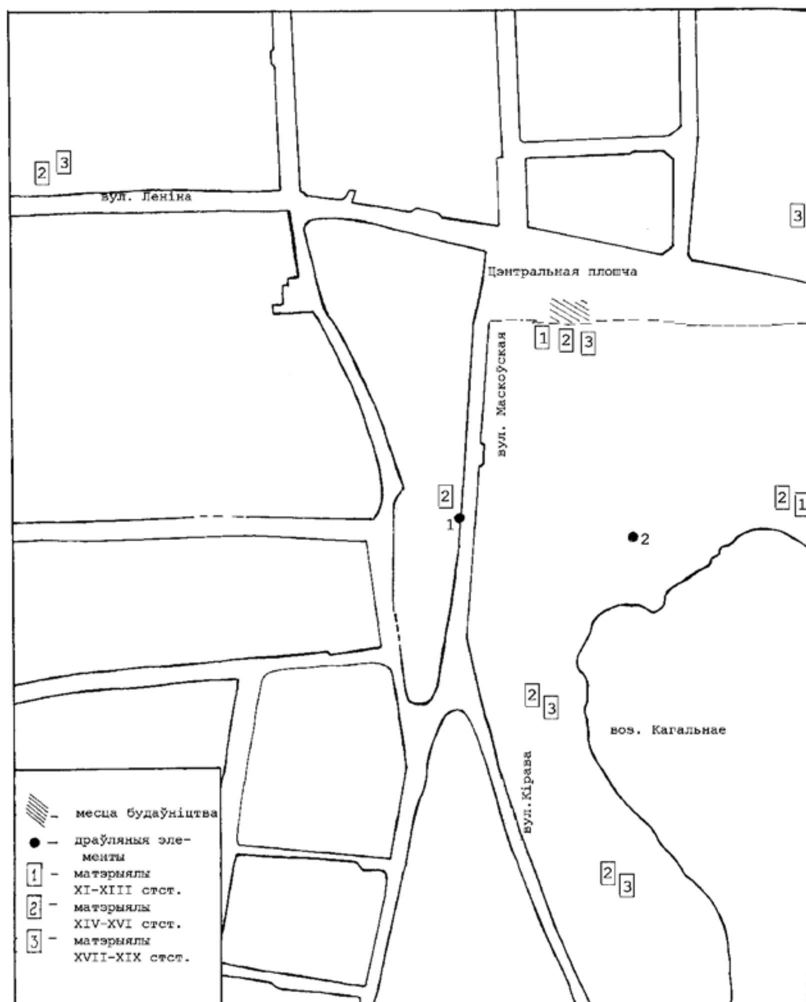
Сучасныя археалагічныя даследаванні ахопліваюць даволі шырокае праблемнае поле, у якім, без сумнення, адно з важнейшых месцаў належыць вывучэнню станаўлення і развіцця ўрбаністычных цэнтраў. Безумоўна, што такім цэнтрам як Заслаўе, якое мае багатае гістарычнае мінулае, больш пашчасціла з увагай навукоўцаў (А. Ляўданскі, Г. Штыхаў, Ю. Заяц), чым невялікім цэнтрам, якія доўгі час мелі статус сёл і мястэчак, але адыгрывалі важную ролю ў камунікацыйных сувязях паміж гарадамі і рэгіёнамі. Адным з такіх цэнтраў і з'яўляецца г. Глыбокае. У дадзеным паведамленні мы больш падрабязна спынімся на гістарычных і археалагічных аспектах развіцця г. Глыбокае, пачынаючы з перыяду сталага Сярэднявечча, выяўленых у выніку новых даследаванняў горада.

Гісторыя г. Глыбокае ў перыяд X—XVI стст. зусім нам не вядома. Першыя пісьмовыя звесткі аб Глыбокім датуюцца 1514 г. Здзіўляе тое, што ў канцы XIV ст. у даравальнай грамаце полацкага князя Андрэя Альгердавіча Корсакам сяло Семянцова геаграфічна прывязваецца да Беразвечы, а не да Глыбокага, якое знаходзіцца побач (Полоцкие грамоты.., 1977, с. 43). У Полацкай рэвізіі, датаванай 1552 годам, з назвай Глыбокае звязваецца аднайменнае сяло, у якім некалькі сем'яў належалі да манастыра Св. Спаса ў Полацку (Полоцкая ревизия, 1905, с. 167). Не зусім зразумела, што ўяўляла Глыбокае паводле пазнейшых звестак, калі ў крыніцах было адзначана, што рускія войскі ў 1564 годзе «паваявалі» і Глыбокае (Полное собрание.., 1965, с. 372). З пісьмовых крыніц не вынікае ні значэння Глыбокага як мікрарэгіянальнага цэнтра, ні даецца яго агульных памераў. Разам з тым пры рэканструкцыі межаў Полацкага павета М.М. Аглобліным на аснове Пісцовых кніг 2-й паловы XVI ст. вылучаецца Глыбоцкая воласць (Оглоблин, 1880, с. 3-75, дадатак). Гэта можа ўказваць на важнае значэнне і істотныя памеры Глыбокага як населенага пункта не толькі ў гэты час, але і раней. Звернемся да новых археалагічных дадзеных, якія дазваляюць удакладніць вышэй акрэсленае пытанне.

Да 2005 г. Глыбокае не мела археалагічнага вывучэння. Гэта звязана ў першую чаргу з тым, што вывучалася ваколіца Глыбокага, асабліва курганныя могільнікі (Е. Голубович, В. Голубович, 1945; Дучыц, Квяткоўская, 1994, ст. 58-70; Штыхаў, 1992). Асобныя даследаванні датычыліся архі-

* Каляровыя ілюстрацыі гл. на стар. 104.

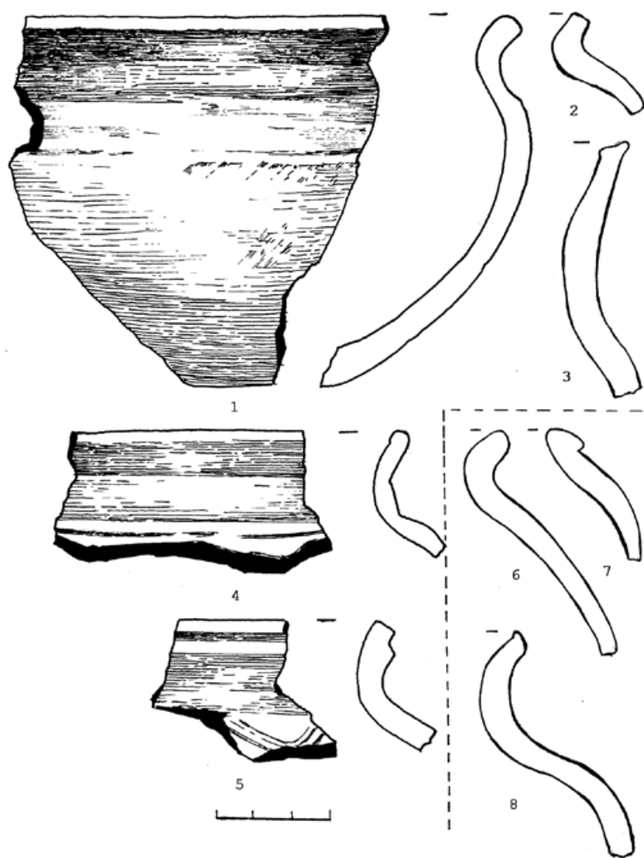
тэктурных помнікаў Глыбокага. У 2005—2006 гг. аўтарам дадзенага артыкула было праведзена частковае абследаванне г. Глыбокае. Дадзеныя працы былі выкліканы актыўнай будаўнічай працай вакол цэнтральнай плошчы горада, якая асабліва актывізавалася пасля прыняцця рашэння аб будаўніцтве на Цэнтральнай плошчы гіпермаркета (мал. 1). Прапанаваны праект будаўніцтва не ўзгадняўся з археолагамі, і пры далейшых працах кіраўніцтва горада і заказчык будаўніцтва адмовіліся ад цеснага супрацоўніцтва з археолагамі. Такое стаўленне да археалагічнай спад-

Мал. 1. План цэнтральнай часткі г. Глыбокае

чыны прывяло да разбурэння і знішчэння культурнага слою і істотнай часткі археалагічных артэфактаў. Падобнай варварскай дзейнасці з боку будаўнікоў папярэднічалі археалагічныя разведкі ў кастрычніку 2005 г. і ў маі 2006 г., у выніку якіх на схілах узвышанасці Цэнтральнай плошчы, насупраць райвыканкама, з боку возера Кагальнае быў зафіксаваны культурны слой, і з пачаткам будаўніцтва аб яго наяўнасці было вядома. Нягледзячы на значнае разбурэнне культурнага слою, падчас будаўнічых прац пры археалагічным назіранні ўсё ж удалося зафіксаваць наступную карціну.

Цэнтральная плошча г. Глыбокае мела неаднароднае стратыграфічнае запаўненне. Яе частка, бліжэй да райвыканкама, мела значную падсыпку, зробленую з пяску, якая была ажыццёўлена ў межах 100—150

Мал. 2. Керамічны посуд з г. Глыбокае 1-5 — фрагменты посуду з Цэнтральнай плошчы; 6, 7 — фрагменты посуду з вул. Леніна; 8 — фрагмент посуду з вул. Маскоўскай

гадоў. У верхняй частцы падсыпкі знаходзіўся брук. Аспекты будаўнічай дзейнасці, звязанай з падсыпкай і брукам плошчы, у далейшым неабходна высвятляць не на аснове археалагічных артэфактаў, а па архіўных дадзеных, што з'яўляецца прэрагатывай працы гісторыкаў.

Фрагменты посуду з Цэнтральнай плошчы

Частка плошчы, якая прылягае бліжэй да берагавой лініі возера Кагальнае, мела культурны слой, які месцамі дасягаў магутнасці да 3 м. У верхняй частцы выяўленага слою напластаванні насілі перамешаны характар і звязаны з жыццядзейнасцю мястэчка Глыбокае ў перыяд XVI—XIX стст. Прааналізуем матэрыялы, якія адпавядаюць дадзенаму слою. Самыя масавыя катэгорыі матэрыялаў у выяўленым запаўненні: керамічны посуд, цэгла і каробкавая кафля. Керамічны посуд прадстаўлены шматлікімі фрагментамі сценак, донцаў і венчыкаў. Апошнія і дазваляюць датаваць посуд у межах XVI—XIX стст. (мал. 2:1-3). Частка посуду мае паліву. Якасць масы паліванага посуду і палівы сведчыць на карысць позняга паходжання прадстаўленых фрагментаў (XVIII—XIX стст.). Гэта пацвярджае агульную тэндэнцыю, звязаную з малым распаўсюджаннем паліванага посуду ў XVI — пачатку XVII стст. нават у гарадах, аб чым сведчыць прыклад такога горада як Віцебск (Левко, 1984, с. 68). Каробкавая кафля прадстаўлена непаліванымі і паліванымі абразчыкамі. Зусім не сустрэта гербавая кафля, а гэта ўскосна ўказвае на тое, што ў дадзенай частцы мястэчка пабудовы не належалі шляхце, тым больш магнатам, Зяновічам ці Радзівілам. Асноўныя матывы аздаблення кафлі прысутнічаюць на ёй у двух варыянтах: 1) раслінная кампазіцыя; 2) геаметрычны арнамент. Падобныя аздабленні кафлі шырока распаўсюджаны ў гарадах Беларусі (Археалогія, 2001, ст. 334-336; Левко, 1992, сс. 43, 47-48). З самых ранніх нумізматычных знаходак у гэтай частцы г. Глыбокае трэба адзначыць выяўленне так званых «барацінак» — солідаў Яна Казіміра (60-я гг. XVII ст.).

Пра значныя і сталыя пабудовы ў гэтай частцы плошчы сведчаць выяўленыя тут кавалкі цэглы-пальчаткі і вялікапамернай цэглы. Архітэктурна-археалагічныя даследаванні пацвярджаюць, што цэгла-пальчатка існавала да канца XVIII ст. (Трусов, 1988, с. 99-100). Тут жа ў слоі прысутнічаюць шыпы ад дахоўкі. Магчыма толькі здагадвацца аб прызначэнні пабудоў і звязваць іх у першую чаргу з жыллёвай функцыяй. На гэты аспект пабудоў у першую чаргу ўказвае істотная колькасная прысутнасць у слоі посуду. Казаць аб іншых, вытворчых функцыях пабудоў і іх памерах на аснове праведзеных назіранняў мы не можам.

Ніжэй указанага вышэй слою фіксуецца слой, звязаны з паселішчам, якое папярэдне магчыма датаваць пачаткам II тысячагоддзя н.э. Тут быў

выяўлены керамічны посуд XI—XIII стст. (мал. 2:4-5). Падобная кераміка была знойдзена не толькі на профілі ўзвышанасці плошчы і на агародах, але таксама і пры выкопванні невялікіх катлаванаў пад каналізацыйныя калодзежы на самой плошчы, у месцы будучага будаўніцтва новага гандлёвага цэнтра. Трэба ўказаць на тое, што прадстаўленая частка Глыбокага не мела сталага засялення, бо цалкам адсутнічаюць фрагменты керамікі XIV—XV стст. Не выключана, што часовае пакіданне берага возера было звязана з пад'ёмам грунтовых вод і ўзроўню вады ў самім возеры.

Трэба адзначыць, што культурныя напластаванні ў гістарычным цэнтры г. Глыбокае пахаваны пад значным пазнейшым слоем, які часам дасягае не менш за 2 м. На дадзенай глыбіні выяўляюцца і драўляныя канструкцыі. У Глыбокім зафіксаваны два выпадкі наяўнасці драўляных канструкцый. Першы з іх адбыўся пры абследаванні берагавой лініі возера Кагальнае пры пачатку будаўніцтва каналізацыйных збудаванняў (мал. 1:2). На глыбіні да 1,5 м ад доннай паверхні былі выяўлены завостраныя драўляныя элементы, магчыма, звязаныя з агароджай. У 2006 годзе па вул. Маскоўскай падчас працягу будаўніцтва каналізацыйнай траншэі на глыбіні 2,2—2,3 м былі зафіксаваны рэшткі драўлянай маставой, якая ішла перпендыкулярна да палатна сучаснай дарогі, уздоўж былой малой ракі (зараз канава). На жаль, нам не ўдалося прысутнічаць пры непасрэдным ускрыцці канструкцый, якія хутка і па-варварску былі знішчаны будаўнікамі, таму не было магчымасці зафіксаваць культурны слой «ін сіту». Пры абследаванні культурнага слою з катлавана быў знойдзены фрагмент керамічнага посуду XV—XVI стст. (мал. 2:8). Дадатковае абследаванне ў Глыбокім было праведзена вакол возера Кагальнае і далей па вуліцы Леніна, дзе выяўлены керамічны посуд XVI—XVIII стст. (мал. 2:6, 7). Падобны посуд масава прадстаўлены вакол берагавой лініі з боку вул. Кірава і Цэнтральнай плошчы. Разам з тым абследаванне супрацьлеглага высокага берага возера Кагальнае паказала, што гэта частка возера з'яўлялася менш зручнай для засялення, таму на дадзены момант у гэтай частцы берагавой лініі керамічны посуд XVI—XVII стст. не знойдзены.

У выніку праведзеных абследаванняў магчыма прыйсці да наступных высноў. Берагі возера Кагальнае шчыльна засяляліся пачынаючы з XI—XIII стст. Далейшае развіццё планіровачнай структуры Глыбокага як мястэчка адбывалася ўздоўж возера Кагальнае па лініях вуліц Кірава, Маскоўскай і Леніна, што ўказвае на тое, што радыяльная структура г. Глыбокае ў сучаснай цэнтральнай частцы з'яўлялася гістарычна абумоўленай. На аснове аналізу распаўсюджання культурнага слою, які датуецца XVI ст. і больш пазнейшым часам, магчыма выказаць меркаванне аб тым, што ў XVI ст. Глыбокае ўяўляла з сябе значны населены пункт, і яго плошча перавышала 10 га. Наяўнасць драўляных канструкцый пад магутнымі культурнымі адкладаннямі (1,5—2,5 м) указвае на тое, што больш старажытныя напластаванні ў горадзе патрабуюць працягу далейшага археалагічнага вывучэння.

Літаратура:

1. Археалогія Беларусі. У 4 т. / Нац. акад. навук Беларусі. Ін-т гісторыі. — Т. 4. Помнікі XIV—XVIII стст. / Пад рэд. В.М. Ляўко і інш— Мінск: Беларуская навука, 2001. Т. 4— 597 ст.: іл.

2. Голубович В., Голубович Е. Славянские поселения правобережья Дисны в Вилейской округе БССР // КСИИМК—М., № 11, 1945— С. 126-133.

3. Дучыц Л., Квяткоўская А., 1994. Пахавальныя комплексы наваколіц Падсвілля // ГАЗ, № 4, ст. 58-71.

4. Левко О.Н. Витебск XIV—XVII вв. (Стратиграфия, хронология, социально-историческая топография и технология производств. — Минск: Наука и техника, 1984. — 120 с.

5. Левко О.Н. Средневековое гончарство Северо-Восточной Белоруссии. — Минск: Навука і тэхніка, 1992 — 164 с.: ил.

6. Оглоблин Н.Н. Объяснительная записка к карте Полоцкого повета во 2-й половине XVI века (окончание с приложением карты) // Сборник археологического института. — СПб., 1880. — Кн. IV. — Отд. II— С. 3—75.

7. Полное собрание русских летописей:Никоновская летопись. / Акад. наук СССР. Ин-т истории; Под ред. акад. Е.Ф. Карского— М.: Изд. вост. лит — Т. 2: Ипатьевская летопись —1965. — 938 с.

8. Полоцкая ревизия 1552 г. / Под ред. И.М. Лаппо — Менск, 1905 — 236 с.

9. Трусов О.А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI—XVII вв.: Архитект.-археологический анализ. — Мн.: Наука и техника, 1988. —160 с.: ил.

10. Хорошкевич А.Л. Полоцкие грамоты XIII — нач. XVI вв: В 4 ч. / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР; отв. ред. А.А. Зимин— М.: Б. и., 1977—1985. — Ч. I—1977. — 124 с.

11. Штыхаў Г.В. Крывічы. — Мінск: Навука і тэхніка, 1992, 191 ст.: іл.

Кошман В. І.
(Мінск)

Да праблемы вызначэння сацыяльна-гістарычнай тыпалогіі паселішчаў X – XIII стст.

Адным са спрэчных і складаных пытанняў пры археалагічным вывучэнні паселішчаў з'яўляецца іх сацыяльна-гістарычная тыпалогія. Усе паселішчы падзяляюцца на неўмацаваныя (селішчы) і ўмацаваныя (гарадзішчы), аднак складанасць у тым, што пры выдзяленні сацыяльна-гістарычнага тыпу гарадзішча можа быць інтэрпрэтавана як горад, феадальная сядзіба-замак, паселішча сялян-абшчыннікаў, свяцілішча. Адразу паўстаюць пытанні выдзялення крытэрыяў для «гарадскіх» і «сельскіх» гарадзішчаў. Беларускія навукоўцы-археолагі карыстаюцца традыцыйнай схемай і да сельскіх паселішчаў адносяць гарадзішчы-сховішчы, гарадзішчы-замкі, гарадзішчы-свяцілішчы і адпаведна ўласна селішчы[1] (Археалогія Беларусі, т. 3, 2000, ст. 109-133; Гісторыя Беларусі, т. 1, 2000, ст. 261-268). Трэба таксама адзначыць, што на Беларусі ступень даследавання гарадзішчаў непараўнальна вышэйшая за ступень даследавання селішчаў.

На сённяшні дзень, на думку ўкраінскага археолага У.П. Каваленкі, трэба прызнаць складанасць вызначэння самой дэфініцыі «сельскае паселішча» для эпохі Старажытнай Русі. Да гэтай катэгорыі помнікаў аўтаматычна і практычна недыферынцыянавана ўключаюцца ўсе паселішчы без прыкмет земляных фартыфікацыйных збудаванняў і незалежна ад іх адлегласці ад умацаваных паселішчаў. У выніку да адной катэгорыі, разам з радавымі селішчамі, трапляюць і такія дыскусійныя (гэта тычыцца іх сельскага характару) помнікі, якія размешчаны амаль што побач з гарадскімі валамі; вотчынныя вёскі, на якіх існавалі розныя рамесныя майстэрні; феадальныя сядзібы-замкі; селішчы з яскрава спецыялізаваным эканамічным укладам, які абумоўлены блізкасцю да розных радовішчаў – гліны, балотнай руды, камня і г.д. Зразумела, што і на гэтых паселішчах пражывала сельскае насельніцтва, але ўжо пералік іх асаблівасцей можа сведчыць, што яны аказвалі значны ўплыў на агульны малюнак развіцця старажытнарускай вёскі. І тым больш, на думку У.П. Каваленкі, гэта датычыцца гарадзішчаў, сярод якіх таксама існавала пэўная градацыя, але ўжо сама наяўнасць на іх умацаванняў сведчыць пра неабходнасць вылучаць іх у асобную катэгорыю населеных пунктаў, якія не тоесны сельскім.

Прапануемы падыход не можа не выклікаць патрэбы ў больш уважлівым разглядзе і ўліку асаблівасцей паселішчаў, а таксама асцярожнасці

[1] Часам за выключэннем неўмацаваных паселішчаў каля дзядзінцаў гарадоў інтэрпрэтуючы іх як пасады або вакольны горад.

пры інтэрпрэтацыі помнікаў. Паўстае натуральнае пытанне: а ці існуюць археалагічныя крытэрыі для катэгорыі помнікаў, вядомых па летапісных крыніцах як «весь» сялян-абшчыннікаў, «села» залежных ад феадала сялян, «паг(в)оста», «слабады» або неўмацаваных паселішчаў, дзе мелася неўмацаваная феадальная сядзіба? Пры вызначэнні сацыяльнага статусу такіх паселішчаў даследчык звычайна кіруецца мноствам аб'ектыўных і суб'ектыўных фактараў. Паўната карціны залежыць ад ускрытай плошчы, ад захаванасці культурнага слоя, ад яго насычанасці артэфактамі, у рэшце рэшт, ад прафесіяналізма даследчыка і г.д.

Лічыцца, што сацыяльна-гістарычная інтэрпрэтацыя магчыма толькі на добра даследаваных помніках, дзе захаваліся рэшткі пабудоў і маецца прадстаўнічая калекцыя знаходак. Так, адсутнасць выразных слядоў ад заняткаў земляробствам і комплекс багатых невясковых упрыгожванняў, а таксама характэрная для прафесійных воінаў амуніцыя на селішчы Чавусы (Магілёўская вобл.) дазволілі меркаваць аб пражыванні ў паўднёвай частцы селішча дружынніка-землеўладальніка або прадстаўніка ўладальніцкай адміністрацыі. На наяўнасць рамесніцкай майстэрні, што абслугоўвала сядзібу, указалі знаходкі аплаўленай бронзы, шлакі, крыцы (Рыер, 1994, ст. 222). Згодна меркаванню Ю.А. Зайца, на селішчы Дружба (межы г. Мінска) з канца X ст. маглі знаходзіцца прадстаўнікі княжацкай адміністрацыі, а само паселішча з'яўлялася адміністрацыйным цэнтрам («павостам»), да якога цягнуліся астатнія сельскія паселішчы на р. Лошыцы з прытокамі. Пачынаючы з другой паловы XI ст. на селішчы фіксуецца павелічэнне ўдзельнай вагі «сярэдніх» (18-24 кв. м) і «вялікіх» (ад 24 кв. м) дамоў на 40%. У другой палове XII ст. на долю вялікіх дамоў прыпадала 42,86%, а ў XIII ст. — 75% усіх жытлаў (Заяц, 1994, ст. 146). Гэты факт сведчыць аб нарастаючай маёмаснай няроўнасці ўнутры сельскай абшчыны і імклівым развіцці феадалізму.

Такім чынам, нягледзечы на шэраг даволі ўдалых спроб сацыяльна-гістарычнай інтэрпрэтацыі селішчаў, можна гаварыць аб нераспрацаванасці крытэрыяў і гіпатэтычнасці такіх меркаванняў.

Не менш пытанняў выклікаюць падыходы да сацыяльна-гістарычнай тыпалогіі гарадзішчаў. Вялікая колькасць літаратуры, якая прысвечана гэтаму пытанню, дагэтуль не дае адназначнага адказу аб крытэрыях іх ацэнкі (Ваганова, 1985; Куза, 1985, 1996; Левко, 2001, 2002; Раппопорт, 1967; Тимощук, 1995, Штыхов, 1987 і г.д.).

Навукоўцы згаджаюцца, што вырашэнне пытання аб сацыяльна-гістарычным тыпе таго ці іншага гарадзішча павінна грунтавацца на ўліку рэгіянальнай прыналежнасці паселішча, асаблівасцей гісторыка-культурнага і эканамічнага развіцця асобных абласцей Старажытнай Русі. Важным крытэрыем з'яўляецца летапіснае паведамленне. Відавочна, што патэнцыял эканамічнага развіцця кожнага канкрэтнага паселішча залежаў і ад таго месца, якое ён займаў у палітычнай сістэме княства і свайго геастратэгічнага становішча.

Дагэтуль распаўсюджана практыка аднясення да гарадоў усіх летапісных паселішчаў. Але агульнавядома, што ў XI—XIII стст. гарадамі,

«градамі», называліся не толькі ўласна гарады, але і княжацкія крэпасці, і іншыя ўмацаваныя паселішчы, а таксама самі абарончыя збудаванні (Раппопорт, 1956, с. 20). Сам факт узгадкі паселішча ў летапісе, хутчэй сведчанне выканання населеным пунктам функцыі адміністрацыйнага і ўмацаванага цэнтра акругі. Для айчыннай гістарыяграфіі характэрна механічнае перанясенне разумення дэфініцыі горада развітога феадалізму на пачатковую фазу яго развіцця, што прыводзіць да падмены разумення яго сацыяльна-гістарычных абрысаў. У выніку атрымліваецца наступная карціна — узгаданае ў летапісе паселішча аўтаматычна запісваецца ў шэраг старажытных усходнеславянскіх гарадоў, і, здаецца, сучаснае існаванне гэтага паселішча ў статусе горада з'яўляецца доказам яго старажытнага «гарадскога» статуса. Між тым ніколі яшчэ археалагічныя матэрыялы не з'яўляліся пераканаўчым доказам таго, што паселішча, якое, напрыклад, узнікла ў канцы XI ст., адразу пачало выконваць усе функцыі горада (адміністрацыйныя, ваенныя, гаспадарчыя, рэлігійныя і інш.). Відавочна, што паселішчы, якія ўзнікалі на працягу XI—XII стст., праходзілі пэўны шлях эвалюцыі да горада.

Для ўсходнеславянскага горада X—XIII стст. вызначаны пэўныя крытэрыі — моцныя ўмацаванні дзядзінца (плошчай 3 га і больш), умацаваны вакольны горад, гандлёвыя плошчы і цэрквы, сядзібы феадалаў, вулічная планіроўка, рамесныя майстэрні, значны і насычаны культурны слой і г.д. (Куза, 1996). Але ці шмат гарадзішчаў у Падняпроўі ці Падзвінні ў стане прэтэндаваць на гэтыя характарыстыкі? Даследчыкі Полацкай і Тураўскай земляў адзначаюць, што для гэтых рэгіёнаў характэрна адсутнасць гарадзішчаў буйных памераў. Напрыклад, самыя буйныя гарадзішчы (старажытныя гарады) у Тураўскай зямлі мелі Тураў (дзядзінец + вакольны горад каля 3,5 га) і Пінск (1,75 га + вакольны горад), у Полацкай — Полацк (гарадзішча каля 10 га, пасад 70-75 га), Віцебск (дзядзінец 4 га, вакольны горад 6 га, з пасадамі да 40 га), Мінск (3 га) (Лысенко, 1999, сс. 92, 94, 97; Штыхов, 1978, с. 123-124). У той жа час на суседніх землях памеры гарадоў уражваюць[2]. Агульная плошча Чарнігава ў першай палове XIII ст. складала каля 450 га, Кіева — 360—380 га, Галіча — 250 га, Уладзіміра — 200 га, Ноўгарада — 150 га і г. д. (Коваленко, 1997, с. 150-151; Толочко, 1989, с. 197). Відавочна, што большасць гарадзішчаў Падняпроўя і Падзвіння не адпавядае ў поўнай ступені крытэрыю горада.

Каб пазбегнуць відавочных разыходжанннняў, беларускія даследчыкі пераважна карыстаюцца дэфініцыяй «вялікі», «сярэдні», «малы» горад (Левко, 2002; Штыхов, 1987, с. 152). Э.М. Загарульскі, даследчык Рагачова, Вішчына, Копысі, Стрэшына, даў сваю інтэрпрэтацыю гэтым помнікам. Ён вызначае іх як гарадкі замкавага тыпу (Загарульскі, 1998, ст. 165—166). Такая выснова грунтуецца на падобнасці памераў, тапаграфіі і аналізу матэрыяльнай культуры. Буйныя па маштабах раскопкі на гэ-

[2] Бярэцца пад ўвагу дзядзінец, вакольны горад і пасады.

тых помніках не выявілі пераканаўчых доказаў шырокага развіцця і разнастайнасці ў іх мясцовага рамяства, хаця наменклатура і статыстыка знойдзеных у іх прадметаў адпавядаюць таму, што звычайна даюць раскопкі гарадоў. Ён бачыць у іх прыклад развіцця феадальных замкаў, якія, відаць, на канец XII — XIII стст. перастаюць быць проста замкамі, але яшчэ не сталі гарадамі.

Л.В. Аляксееў лічыць, што працэс узнікнення гарадоў на Русі — гэта вынік працяглых эканамічных працэсаў, што канкрэтныя шляхі іх узнікнення былі розныя і што горадам паселішча становіцца ад часу ўзнікнення гандлёва-рамесных пасадаў каля дзядзінцаў (не раней XI ст.) (Алексеев, 1966, с. 132-133). Імклівае развіццё сацыяльна-эканамічных працэсаў з мяжы XI — XII стст. стымулявала актыўны ўрбанізацыйны рост. Безумоўна, што гэты працэс развіваўся не па адзінай сацыялагічнай схеме, а меў шэраг варыянтаў. У працэсе свайго развіцця паселішча непазбежна «абрастала» адміністрацыйна-гаспадарчымі функцыямі, станавілася цэнтрам пэўнай акругі, каля яго сцен сялілася гандлёва-рамеснае насельніцтва, фарміраваўся торг, будаваліся цэрквы і г.д. — г.зн. фарміраваўся класічны феадальны горад. Большасць даследаванняў сведчыць пра варыятыўнасць паўставання і эвалюцыю сацыяльна-гістарычных тыпаў паселішчаў.

Так, узнікненне паселішчаў на гарадзішчах у Чаркасова, Кісялях, Багрынава, Старым Шклове, Друцку ў X — XI стст. В.М. Ляўко звязвае з заснаваннем іх у якасці цэнтраў кіравання акругамі і збору рэгламентаванай даніны з насельніцтва (пагосты) (Левко, 2000, с. 4, 13, 15, 25; 2001, с. 22-23, 25, 27). З развіццём феадальных адносін функцыя кантролю над зборам даніны ад гэтых паселішчаў перайшла да больш высокіх ў сацыяльных адносінах гарадзішчаў (да Друцку, Оршы, Копысі). Праўда, яны захавалі важную функцыю кантролю над воднымі шляхамі і валокамі. Далей гэтыя паселішчы маглі функцыянаваць у якасці месца феадальных двароў або ўмацаваных цэнтраў сельскіх абшчыннікаў.

На падставе знаходак фрагментаў керамікі XI ст., у тым ліку донца з выявай трызуба Уладзіміра Святаслававіча на тэрыторыі гары «Магіла» (Магілёў) І.А. Марзалюк мяркуе, што на гэтым, яшчэ неўмацаваным месцы, знаходзіўся пагост (Марзалюк, 1998, ст. 19-20), а вось у XII — першай палове XIII стст. Магілёў ужо з'яўляўся цэнтрам феадальнай сядзібы — вотчыны і, магчыма, выконваў функцыі парубежнай крэпасці (Копытин, 1993, с. 22; Марзалюк, 1998, ст. 19).

Археалагічнымі даследаваннямі ўстаноўлена, што ўзвядзенню ўмацаванняў у канцы XI — пачатку XII стст. у Оршы, Копысі, Стрэшыне, Магілёве, на вакольным горадзе Друцка (пасля 1116 г.) папярэднічалі неўмацаваныя паселішчы (Алексеев, 2002, с. 88; Левко, 2001, с. 23; Марзалюк, 1998, ст. 15). Гэта значыць, што паселішчы пэўны час (каля 50 год) існавалі на прыродных узвышшах і, верагодна, не мелі ўмацаванняў. На той час іх можна трактаваць нават як селішчы, і толькі далейшае «княжацкае» ўмяшанне ў развіццё гэтых паселішчаў карэнным чынам змяніла іх сацыяльны статус.

Напрыклад, летапіснае паведамленне 1067 г. «Рши у Смолиньска» дало падставу шэрагу даследчыкаў аднесці ўзнікненне паселішча задоўга да летапіснай узгадкі, прыкладна да 1020-х гадоў (Драгун, 1969, стст. 17-28, 33-44). Археалагічныя даследаванні апошніх гадоў паказалі, што на дзядзінцы Оршы адсутнічаюць напластаванні раней XII ст. і што вал узводзіўся ў яго пачатку, магчыма, паміж 1104 і 1116 гг. (Левко, 1997, с. 175; 2001, с. 23). Нешматлікія матэрыялы, якія датуюцца XI ст., хутчэй адносяцца да неўмацаванага паселішча «Рша», якое існавала на прыродным узвышшы будучага гарадзішча. Даследчыкі па-рознаму інтэрпрэтуюць характар далейшага паселішча. Так, В.М. Ляўко мяркуе, што з моманту ўзвядзення ўмацаванняў гарадзішча пачынае выконваць ваенна-адміністрацыйныя функцыі, а з пачатку развіцця пасада за рвом гарадзішча (XII ст.) яно развіваецца як малы горад (Левко, 2001, с. 25; 2002, с. 148-149). Існуе меркаванне, што Орша на працягу XII—XIII стст. была невялікай крэпасцю на заходніх межах Смаленскага княства, не з'яўлялася яе адміністрацыйным цэнтрам і тым больш цэнтрам воласці. У пачатку XII ст. да Оршы перайшла функцыя фарпоста-крэпасці на заходніх рубяжах Смаленскага княства ад Чаркасоўскага гарадзішча і толькі з XIV ст., у часы ВКЛ, Оршаператварылася ў горад (Мяцельскі, 1995, ст. 214-223).

Такім чынам, можна канстатаваць, што вывучэнне сацыяльна-гістарычных абрысаў паселішчаў з'яўляецца спрэчнай, перспектыўнай, актуальнай і яшчэ даволі нераспрацаванай тэмай. Пэўныя аўтарскія інтэрпрэтацыі ўжо ўвайшлі ў навуку ў якасці аксіём, аднак, як сведчыць гісторыя, высновы могуць падвяргацца дапаўненням і змяненням, асабліва пасля выкарыстання новых методык раскопак, павелічэння іх плошчы і з'яўлення новых падыходаў да інтэрпрэтацыі матэрыяла.

Літаратура:

Алексеев Л.В. Древний Друцк (письменные источники, топография, время возникновения). К празднованию тысячелетия Друцка 1001—2001 гг. // Российская археология. — 2002. — № 1. — С. 74-91.

Алексеев Л.В. Полоцкая земля. Очерк истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв. — М.: Наука, 1966. — 295 с.

Археалогія Беларусі: У 4 т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX—XIII стст.). — Мн.: Беларуская навука, 2000. — 554 ст.

Ваганова А.Н. Древнерусский феодальный замок XI—XIII вв. Автореф. дис. канд. ... ист. наук. — Вильнюс: 1985. — 15 с.

Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 1. Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. — Мн.: Экаперспектыва, 2000. — 351 ст.

Драгун Ю.И. Социально-экономическое развитие белорусского города в XI—XVIII вв. (по материалам Орши). Дис. ... канд. ист. наук. — Мн.: 1969. — 318 с.

Загарульскі Э.М. Заходняя Русь IX—XIII стст.— Мн.: Навука і тэхніка, 1998. — 204 ст.

Заяц Ю.А. Паселішча X—XIII стст. каля в. Дружба (Рылаўшчына) // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 1994. — № 3. — Ст. 132-147.

Коваленко В.П. Чернигов в середине XIII в. // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. Т. 2. Славянский средневековый город. — М.: 1997. — С. 150-151.

Копытин В.Ф. Археологические памятники Могилева и его окрестностей. — Могилев: Могилевское управление по печати, 1993. — 102 с.

Куза А.В. Древнерусские городища X—XIII вв. Свод археологических памятников. — М.: Российский гуманитарный научный фонд, 1996. — 256 с.

Куза А.В. Древнерусские поселения // Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село. — М.: Наука, 1985. — С. 39-104.

Левко О.Н. Классификация укрепленных поселений Оршанского Поднепровья X—XIII вв // Проблемы археологии и древней истории Верхнего Поднепровья и соседних территорий. Международная научная конференция (30 января — 1 февраля 2002 г.): Доклады и сообщения. — Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2002. — С. 144-154.

Левко О.Н. Племенные структуры, погосты и волости Оршанского Поднепровья в конце I — начале II тысячелетия // Веснік МДУ імя А.А. Куляшова. — 2001. — № 1 (8). — С. 16-29.

Левко О.Н. Средневековая Орша и ее округа (историко-археологический очерк). — Орша: Оршанская типография, 1993. — 51 с.

Левко О.Н. Формирование и развитие территориально-административных центров Северо-Восточной Беларуси в IX—XVIII вв.: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — Мн.: 2000. — 35 с.

Лысенко П.Ф. Туровская земля IX—XIII вв. — Мн., Беларуская навука, 1999. — 268 с.

Марзалюк І.А. Магілёў у XII—XVIII стагоддзях. Людзі і рэчы. — Мн.: Веды, 1998. — 260 ст.

Мяцельскі А.А. Орша ў XII—XIII стст.: паміж Полацкам і Смаленскам // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 1995. — № 6. — Ст. 214-224.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 140. — М.: Наука, 1967. — 241 с.

Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 52. — М.: Наука, 1956. — 184 с.

Рыер Я.Р. Вясковае паселішча ў г. Чавусы // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 1994. — № 3. — Ст. 202-227.

Тимощук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. — М.: Изд-во Московского университета, 1995. — 178 с.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — Киев: Наукова думка, 1989. — 254 с.

Штыхов Г.В. Критерии города эпохи Киевской Руси (по материалам Полоцкой земли) // Труды V Международного конгресса славянской археологии. Вып. 1. Киев, 18—25 сентября 1985 г. — М.: Наука, 1987. — С. 148-154.

Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли. — Мн., Наука и техника, 1978. — 160 с.

Малаш Ю. Л.,
старшы навуковы супрацоўнік
аддзела экспазіцыі Дзяржаўнага гісторыка-культурнага
музея-запаведніка «Заслаўе»

Інсітнаму музею Беларусі «быць» альбо «не»*

Гісторыя інсітнага, ці наіўнага, мастацтва мае тысячагадовую гісторыю. Упершыню яна прыцягнула да сябе ўвагу мастакоў і мастацтвазнаўцаў у канцы XIX — пачатку XX стст. Менавіта ў г. Парыжы ў 1885 г. адбылася выстаўка жывапісных твораў француза-самавукі мытніка А. Русо (1844—1910), а пазней там у 1899 г., 1901 г. адбыліся выставы прац (скульптуры, жывапісу, разьбы) прадстаўнікоў краін Афрыкі, астравоў Інданезіі, Паўднёва-Усходняй Азіі, якія здзівілі ўсіх як эстэтычным бачаннем навакольнага свету, так і зусім новымі падыходамі да яго мастацкага адлюстравання. Розныя тэрміны шукалі спецыялісты, каб вызначыць гэтую незвычайную галіну мастацтва: прымітыў ці прымітыўнае (ад лацінскага слова primitivus — першапачатковы, першабытны), «сучасныя прымітывы». Пасля таго, як у 1931 г. у г. Парыжы адбылася выстава твораў А. Русо, К. Бамбука, С. Луі (Серафіны), гэтае мастацтва пачалі называць наіўным, а саміх мастакоў — «мастакамі святога сэрца», бо яны звычайна працавалі на парыжскай плошчы каля сабора Святой Дзевы Марыі. Пазней, у 1966 г., славацкі мастацтвазнавец Ш. Ткач назаве іх творчасць інсітным мастацтвам (г. зн. прыродным, непасрэдным, альбо наіўным у перакладзе з лацінскай мовы). Акрамя таго, што творчасць мастакоў наіва не мае прафесійнай мастацкай падрыхтоўкі, іх працы вызначаюцца непасрэдным пачуццёвым увасабленнем іх эстэтычнага густу, інстынктыўным адлюстраваннем хвалюючых імгненняў жыцця, дзе значная роля ў мастацкім выяўленні належыць індывідуальнай асобе мастака. У іх мастацкай мове звычайна прысутнічае апавядальнасць, метафарычнасць, падрабязная дэталізацыя разам з імкненнем да абагульнення розных элементаў у адзіную мастацкую прастору. Замілаванасць да прыроды, міфа-паэтычных сюжэтаў, успамінаў аб дзяцінстве (звычайна з сялянскага жыцця), як і высокая духоўнасць мастацкіх вобразаў надае іхнім творам характэрную рысу. Аднак адсутнасць ведаў прафесійнага мастацтва — гэта яшчэ не крытэрый да аднясення таго ці іншага твору да наіўнага мастацтва, ці да прымітыву. Наіўная творчасць грунтуецца на рэалізацыі індывідуальнага пачатку і не мае шчыльных зносін з тымі традыцыямі, якія характэрны для народнага бытавога (дэкаратыўна-прыкладнога) мастацтва. У наіўным мастацтве існуюць свае традыцыі, але яны, па словах прафесара Р.Ф. Шаўры, «не звязаны з калектыўнай формай перадачы адпрацаванага мастацкага кода, а выражаюцца праз дастаткова ўстойлівыя вобразна-сімвалічныя катэгорыі падсвядомага, ге-

* Каляровыя ілюстрацыі гл. на стар. 105.

нетычна быццам закладзенага ў чалавеку своеасаблівага мастацкага бачання рэальнага быцця».

У Расіі цікавасць да прымітыву мела «парыжскі водгалас», пасля таго як шэраг мастакоў пабываў на пачатку XX ст. у Парыжы. Але ж гэта ўвага была абумоўлена ў першую чаргу тым, што яшчэ раней шэраг прафесійных мастакоў, пісьменнікаў выказалі вялікую зацікаўленасць да такога віда народнага мастацтва, як лубок. У 1910—1912 гг. адбываюцца выставы аб'яднання мастакоў (Ларыёнаў, Ганчарова, Кандзінскі, Малевіч) пад назвамі «Бубновы валет», «Асліны хвост», на якіх побач з мастацкімі творамі былі шырока прадстаўлены лубкі, ці народныя карцінкі, крамныя шыльды. У гэты час адбываецца «адкрыццё» грузінскага мастака М. Пірасманішвілі (Пірасмані). Узнікае паняцце «прымітывісты» і «неапрымітывісты». Апошнім называюць прафесійных мастакоў, якія ствараюць свае працы не па класічных канонах прафесійнага мастацтва (так званага акадэмізму), а з адпаведным ухілам у бок народнага мастацтва (наіўныя па першаму ўспрыманню, часцей плоскасныя, але шматперспектыўныя па кампазіцыі і зместу, алегарычныя, стрыманыя ці ўзмоцненыя па каларыце).

У 2002 г. на Навуковай радзе ГКМЗ «Заслаўе» была прынята канцэпцыя «Музея інсітнага мастацтва», якую падрыхтаваў старшы навуковы супрацоўнік Ю.Л. Малаш. Безумоўна, што падмуркам для гэтай канцэпцыі стала калекцыя маляваных дываноў Гісторыка-культурнага музея-запаведніка «Заслаўе», якая налічвае сёння каля 200 адзінак. Калекцыя бярэ пачатак з 1988 г., калі ад мастакоў А. Марачкіна, В. Басалыгі былі набыты першыя дываны. Маляваныя дываны існавалі на Беларусі вельмі кароткі гістарычны час (1920—1960 гг.) і мелі абмежаваныя рэгіёны свайго бытавання (асабліва Палессе, Мінская і Віцебская вобласці). Але менавіта дываны захавалі традыцыйныя для беларускай культуры арнаменты, тэматычна-сюжэтныя вобразы, якія можна параўноўваць і знайсці на археалагічных культавых рэчах, рукапісных манускрыптах, кафлі, тканых посцілках, ручніках, народных строях і вельмі характэрным для XIX — пач. XX стст. — на размаляваных куфрах, выцінанках. Хочацца адзначыць, што маляваныя дываны бытавалі ў гэты час на тэрыторыі Украіны, Расіі, Польшчы, але толькі ў Беларусі яны атрымалі сваё пачэснае месца як у музейных калекцыях, так і ў навукова-экспазіцыйнай дзейнасці.

Неабходнасць стварэння Музея інсітнага (наіўнага) мастацтва тлумачыцца, акрамя наяўнасці калекцыі маляваных дываноў, і адсутнасцю ў Беларусі музея падобнага віда. Ужо некалькі гадоў існуе Музей наіўнага мастацтва г. Масквы, у якім неаднойчы праводзіліся выстаўкі з фондаў музея «Заслаўе», у першую чаргу маляваных дываноў, і якія неаднойчы атрымлівалі розныя дыпломы, узнагароды. У 2004 г. у гэтым музеі праводзіўся Першы фэстываль наіўнага мастацтва, на якім было прадстаўлена звыш 280 твораў наіўных мастакоў, сярод якіх мастацкім айсбергам узвышаўся дыван Алены Кіш «У райскім садзе», які прыцягваў да сябе шматлікіх наведвальнікаў.

Сярод еўрапейскіх музеяў наіўнага мастацта трэба адзначыць буйнейшыя, як Musee International d'art Naif у Францыі, Museum Charlotte Zander у Германіі, Museum naïvne umestnostey u Ygodzina у Сербіі, Galerie d,art Naif у Польшчы, з якімі музею-запаведніку «Заслаўе», магчыма, давядзецца шукаць шляхі для кантактаў. Заўважу толькі самае неабходнае, што можа прынесці такая сувязь з еўрапейскімі, як і лацінаамерыканскімі, канадскімі, амерыканскімі ды іншымі музеямі наіва:

— атрыманне даведачнай, асветніцкай і навуковай інфармацыі аб гісторыі і сучасным стане развіцця наіўнага мастацтва ў свеце;

— атрыманне такой інфармацыі, безумоўна, будзе спрыяць добраму прафесійнаму ўзроўню як пад час стварэння Музея інсітнага мастацтва Беларусі, так і правядзення ў далейшым выставак, пленэраў з удзелам мастакоў наіва, выдання буклетаў, адкрыццё сайта музея ў інтэрнеце;

— інфармацыйны выхад беларускага маляванага дывана, як і творчасці беларускіх мастакоў наіва, на сусветную прастору Art-Naive;

— правядзенне сумесных выставак, біенале, канферэнцый, іншых мастацкіх праектаў.

Канцэпцыя Музея інсітнага мастацтва Беларусі прадугледжвае будаўніцтва памяшкання музея ў г. Заслаўе. У экспазіцыйных залах будуць экспанавацца маляваныя дываны Я. Драздовіча (калекцыя налічвае 30 адзінак), працы А. Кіш (11 твораў), дываны невядомых аўтараў. Маляваныя дываны з калекцыі ГКМЗ «Заслаўе» неаднойчы экспанаваліся на выстаўках у музеях, школах гг. Заслаўя, Мінска, Полацка, Слуцка, заўсёды выклікаючы вялікую цікавасць у наведвальнікаў. Значнаму паляпшэнню ведаў пра гісторыю стварэння калекцыі маляваных дываноў паспрыяла выданне ў 2005 г. альбома-каталога «Беларускія маляваныя дываны з фондаў Гісторыка-культурнага музея-запаведніка «Заслаўе». Гэта выданне стала магчымым дзякуючы фінансавай падтрымцы Заслаўскага гарвыканкама. Зараз выдавецтвам «Літаратура і мастацтва» рыхтуецца да выдання кніга Юрася Малаша «Патаемнае наіўных мастакоў Беларусі», якая фінансуецца аблвыканкамам Мінскай вобласці і Заслаўскім гарвыканкамам. Безумоўна, гэта сведчыць аб той значнай увазе, якая надаецца наіўнаму мастацтву кіраўніцтвам г. Заслаўе і Упраўленнем культуры Мінскай вобласці.

Акрамя маляваных дываноў, як і маляваных карцінак на кардоне, роспісу па шклу з фондаў ГКМЗ «Заслаўе», у экспазіцыі Музея інсітнага мастацтва прадугледжана галерэя для сучасных мастакоў наіва, творы якіх можна не толькі паглядзець, але і набыць турыстам.

Адсутнасць фінансавых сродкаў не дазваляе сёння ДУ ГКМЗ «Заслаўе» набываць працы сучасных наіўных мастакоў Беларусі, але пэўныя шляхі ў гэтым накірунку ўжо зроблены. У фондах ГКМЗ «Заслаўе» захоўваюцца творы такіх сучасных мастакоў наіва, як Сяргей Каваль, Яніна Барычэўская, Юрась Малаш. К завяршэнню будаўніцтва Музея інсітнага мастацтва неабходна, каб была прадугледжана і фінансавая палітыка музея, ад якой будуць вельмі залежаць фондазакупачная тактыка і стратэгія. Але ж, акрамя гэтага, трэба вызначыць галоўныя накірункі

як для навукова-даследчай, так, безумоўна, і творчай працы з мастакамі наіва, спецыялістамі ў гэтай галіне. Заўважу, што мастакі — гэта вельмі чуллівыя, успрымальныя душы, якія лёгка параніць, пакрыўдзіць, але вельмі цяжка пачуць, пра што яны разважаюць.

Толькі пры выкананні гэтых галоўных напрамкаў пры стварэнні Музея інсітнага мастацтва Беларусі магчыма не толькі чакаць, але і атрымаць рэальныя вынікі музейнай працы, якая паспрыяе павелічэнню культурнага і мастацкага аўтарытэту не толькі наіўнага, але і традыцыйнага нацыянальнага беларускага мастацтва ў свеце. Магчыма, тады асабіста мне і тым, каго лёс накіраваў у старажытнае Заслаўе, не прыйдзецца задаваць пытанне: «быць альбо не...» Музею інсітнага мастацтва ў Беларусі.

Рогач Л. Ф.

Корчмы ў гарадах Беларусі: маральныя стэрэатыпы паводзінаў у наведвальнікаў карчмы (XVI—XIX стст.).

...У карчме — нараджалі, жанілі,
У карчме — і лажылі ў труну.

М. Чарот, паэма «Карчма»

Неад'емным элементам гарадской забудовы ў гарадах Беларусі ў эпоху Сярэднявечча і Новага часу была карчма, якая з'яўлялася цэнтрам грамадскага, гандлёва-эканамічнага, а часам і культурнага жыцця тагачаснага насельніцтва. Корчмы ставіліся на найбольш людных месцах — на гандлёвых плошчах, на скрыжаваннях дарог, ля млына, бровару, ля мастоў, ля ўезду ў горад, а на Палессі, у прыватнасці на Прыпяці — на беразе [1, 26]. Храналагічна для даследавання абраныя XVI—XIX стст. — адрэзак часу, калі гэтыя ўстановы пачалі развівацца, потым зведалі найвялікшы ўздым сваёй дзейнасці і паступовы заняпад.

Метадалогія дадзенага даследавання грунтуецца на працы з апублікаванымі гістарычнымі пісьмовымі крыніцамі, з навуковай і навукова-папулярнай літаратурай. Пэўнае месца ў даследаванні займае выкарыстанне матэрыялаў фальклорнай спадчыны, што насычана народнай мудрасцю і назіральнасцю. Важкую характарыстыку карчомнага жыцця даюць творы беларускай літаратуры, дзе на фоне карчмы разгортваюцца разнастайныя падзеі, а таксама аналіз графічнага матэрыялу — карцін, гравюр, выяў.

Прыступаючы да раскрыцця тэмы даследавання, трэба адзначыць, што эмацыянальны, духоўны, псіхалагічны асяродак карчмы з маральнымі стэрэатыпамі, што панавалі ў гэтай установе, фарміраваўся ў непасрэднай залежнасці ад яе функцыянальнага прызначэння. Карчма — гэта ў першую чаргу месца, дзе гандлявалі разнастайнымі напоямі (мёд, піва, квас, гарэлка, віно), прадуктамі харчавання і рознымі іншымі рэчамі (свечкі, сена, салома). Тут можна было зняць пакойчык, хаваючыся ад начы альбо непагадзі [2, 380]. Задавальняючы самыя неабходныя на той момант патрэбы чалавека, карчма фарміравала сацыяльны склад сваіх наведвальнікаў. Тут у першую чаргу бавілі час мясцовая жыхары: сяляне, рамесны і гандлёвы люд, служылыя людзі, чыноўнікі, інтэлігенцыя. Не міналі карчму вандроўнікі, пілігрымы і, канешне, жабракі. У карчме можна было сустрэць і духоўных асоб, служыцеляў царквы. Становіцца зразумелым, што сацыяльны склад наведвальнікаў карчмы вельмі шырокі, стракаты [3, 53-54]. І кожны

чалавек, што заходзіў у карчму, прыносіў у сабе пэўны псіхалагічны стан, які непарыўна мог праяўляцца ў знешнім выглядзе чалавека, у яго размовах і прамовах і, канешне, уплываць на астатніх. Гэты ж чалавек у сваю чаргу сам зведваў такі ж уплыў з боку тых людзей, якія таксама знаходзіліся ў карчме, бо чалавек не можа ізаляваць сябе цалкам, паставіць сценку паміж сабой і грамадствам. Заўсёды будуць з'явы, што стануць праціскацца праз гэтую заслону, разбураць яе. І гэта гаворыць аб сімбіёзе, узаемаўплыве на сацыяльным, эмацыянальным і культурным узроўні. Такі працэс адбываўся праз перадачу думак, звычак, нораваў, праз сутыкненне светапоглядаў. Усё гэта стварала сваю адметную непаўторную карчомную атмасферу, вылівалася ў падзеі і ва ўчынкі канкрэтных асоб у канкрэтных абставінах.

Ды й людзі ішлі ў карчму не проста, каб «узяць чарку», паесці ці паначаваць. Відавочна, што нейкая іншая сіла прымушала ступіць на ганак гэтай установы. І, напэўна, гэтая сіла, тое, без чаго не можа выжыць ні адна сацыяльная істота, — гэта чалавек, элементарныя зносіны з ім, размова і, як становіцца зразумелым з вышэйсказанага, неабходнасць пагаварыць, падзяліцца думкамі, штосьці даведацца і расказаць. Дзейнічаў так званы псіхалагічны фактар — выгаварыцца, каб стала лягчэй. Вось тут раскрываецца не проста спажывецкая ўтылітарная функцыя карчмы, а яе псіхалагічная значнасць для чалавека. Такіх магчымасцяў псіхалагічнай разгрузкі існавала вельмі шмат, бо корчмы былі вельмі распаўсюджанай з'явай, а асаблівы пік іх існавання прыпадае на канец XVII — пачатак XVIII стст., калі корчмы былі у кожным горадзе, мястэчку, вёсцы.

Часам карчма была адзіным месцам, дзе можна было сабрацца разам усім насельнікам пэўнай вёскі, мястэчка, каб абмеркаваць тыя ці іншыя пытанні, актуальныя для іхняга населенага пункта, альбо разам прыняць рашэнне ці адразу правесці судовае пасяджэнне. У корчмах заключаліся і гандлёвыя здзелкі. Так, у адной з магілёўскіх корчмаў у 1588 годзе «гдышь сидели у шинка беседы за свой властный кошт вжываючи» паміж двума гараджанамі была заключана здзелка аб продажы белкавага футра [4, 44]. У Расійскай імперыі заключаліся яшчэ больш неардынарныя здзелкі: у Аляксандраўскім павеце два знаёмыя сыйшліся ў шынку і пачалі размаўляць аб нядаўнім кірмашы і аб вялікай дарагавізне на коней. Адзін з іх стаў скардзіцца на сваю жонку, і тады яго суразмоўца кажа: «продай её лучше мне, кожу тебе». І жонка была прададзена за 8 рублёў [7, 331]. Але жонку можна было не толькі выгадна прадаць у шынку, але і прапіць, як такое зафіксавана пісьмовымі крыніцамі [7, 333]. Пад час кірмашоў карчма была галоўным месцам, дзе можна было засведчыць заканчэнне гандлю, набыццё пакупак і «распіць магарыч» — адзначыць заключэнне нейкіх пагадненняў. І такіх «дзелавых» суполак у карчме заўсёды было вельмі шмат. Праўда, «распіццё магарычу» часам заканчвалася тым, што некаторыя былі ўжо не ў стане патрапіць да сваіх фурманак і вярталіся дадому на чужых і ў зусім іншае месца [23, 638].

Як бачна, карчма выконвала і шырокія грамадскія функцыі. Гэта праяўляецца яшчэ і ў тым, што тут прымалі і праводзілі гасцей з іншых гарадоў, паслоў з другіх дзяржаў: «...у карчме Пашкоўскай (Магілёў. — **Аўт.**) падчас выправаджэння паслоў да Варшавы, гарэлкі выпілі...» [5, 65]. Калі ў горад прыязджалі важныя госці, то іх звычайна прымалі ў ратушы, і ўжо не было неабходнасці ісці ў карчму, але карчма тады станавілася пастаўшчыком пітва, прадуктаў і іншых рэчаў на сустрэчу: «...у корчме Пашковской набрано водки простой и оковитой, пива, за свечи заплатили также» [6, 152]. Альбо «... заплатили за пиво, што разными часами на ратушь набрано...» [5, 37].

Аднак раскрываючы змест грамадскіх, сацыяльных і псіхалагічных функцый карчмы, нельга адмовіць тое, што ўсё ж такі гарэлка многае вызначала ў змесце яе жыцця. Савецкая гістарычная навука паказвала карчму як месца, дзе актыўна разбэшчваўся народ, духоўна і маральна каціўся ўніз. А саму карчму прыпісвала характэрнай толькі Беларусі, Польшчы, Літве. У такім выпадку паўстае справядлівае пытанне: а куды ж падзеліся з-пад увагі рускія кабакі, якія паўсюль існавалі ў Расійскай імперыі і ў першую чаргу на ўласна рускіх землях? Аднак дзе б ні стаяла карчма, гарэлка сапраўды калечыла лёсы многіх людзей. Вось як А.П. Забалоцкі-Дзесятоўскі ў сваёй заметцы 1841 года апісвае сітуацыю з гэтай справай у Расійскай імперыі: «Ежели вы встретите в казенной деревне разрушенные избы, бедность, бо́льшую против обыкновенной, народ худой, испитой, крестьянок, едва имеющих подобие женщин, детей несчастных, полунагих, поля необработанные по неимению лошадей, то будьте уверены, что в самом селении или поблизости есть кабак». І тут жа дадае не менш суцяшальную замалёўку: «Страсть к пьянству рождает в мужике беспечность, однажды от него разорившись, он уже не в силах остановиться, не выносит удара, но предается страсти своей еще больше, пьет «с горя» и из семьи своей делает толпу нищих» [7, 293-295].

Што ж адбывалася на землях беларускіх? Тут гарэлка таксама мела сваю папулярнасць, бо яна прыносіла сапраўды вельмі вялікі прыбытак, і можна без сумневу сказаць, што спіртнога ўжывалі досыць шмат, і гэта прасочваецца па прыходна-расходных кнігах гарадоў. Становіцца відавочным, што галоўнай крыніцай прыбыткаў былі разнастайныя піцейныя зборы і шмат ішло выдаткаў па гэтай лініі на патрэбы гарадскога самакіравання [8, 3]. У пацверджанне даходнасці піцейнага промыслу такі прыклад. У старостве Маргенгаўзскім за 1765 год сабраны наступныя падаткі: за корчмы — 3419 талераў, у той час прыбытак ад чыншу склаў толькі 1466 талераў і іншыя паборы (за карыстанне возерам, выпасамі) — 441 талер [11, 279].

Пад уздзеяннем спіртнога чалавек у карчме разнявольваўся, пачынаў смялей выказваць свае думкі, праяўляць «сваё я», агучваў свае погляды, у якіх адлюстроўваліся разнастайныя жыццёвыя варункі, часам вальнадумства, свабодалюбства, скаргі на жыццё. Нездарма ў корчмах выспявала столькі антыпрыгонніцкіх ідэй і нават падрыхтаваны выступленні [9, 149-153]. Часам гучалі і антыцаркоўныя прамовы, як такое зафіксавана ў

Гравюра Жукоўскага «Ля беларускай карчмы»

карчме Магілёва. У чэрвені 1652 года гараджанін Іван Паўловіч пагражаў спаліць брацкую царкву: «Между прочим неоднократно и громогласно, с божбою, произносил следующую угрозу относительно братской церкви: в скором времени я сожгу этот еретический сарай так, что и следа не останется, а равно как и другие поносительные и богохульные слова» [10, 256]. Аднак вандроўнікі зазначалі, што п'янства на ўласна беларускіх землях не дасягнула такіх маштабаў, як гэта было на ўсходзе. Рускі вучоны А. Тут пісаў у сярэдзіне XIX ст.: «Да гонару гэтай краіны, мы павінны канстатаваць, што ў ёй спажыванне віна яшчэ ў даволі сціплых межах, не назіраецца павальнага п'янства, хаця ёсць шмат асоб, якія аддаюцца гэтай загане» [12, 42].

Пад уздзеяннем алкаголю чалавек вельмі лёгка мог згубіць пільнасць і стаць ахвярай злачынства альбо сам адважыцца на яго. Так, жыхар Магілёва Сцяпан у 1577 годзе 23 лістапада «подле корчмы шинковое пьючи горелку с людьми добрыми стратил ему листы потребные». І калі Сцяпан ачуняў, то зразумеў, што яго абакралі, і гэта дало яму падставу завесці ў судзе справу [4, 264]. Кралі ў корчмах адзін у аднаго і грошы. Так, у Крычаўскім магістраце ў 1571 годзе разглядалася справа аб «покраже пушкарём Матвеем Герчиком у жида Лейбы Панфилеевича 13 рублей». У ходзе справы выяснілася, што Лейба і сам украў гэтыя грошы. Прысуд магістрата быў наступны: Лейбу высекчы ля слупа, а Матвей павінен быў выплаціць штраф у гарадское самакіраванне [13, 309]. Карчмар абкрадаў сваіх наведвальнікаў. Гэта факт, які раскрывае імкненне карчмара да прыбытку, да павелічэння свайго даходу любымі спосабамі. Можна было разбавіць гарэлку вадой, дабавіць у яе дурнап'яну, даць гарэлкі ў доўг, а запісаць яго па свайму жаданню [9,

Б. Лалыка.
«Віцебская карчма»

150]. Калі некаму вельмі хацелася выпіць, але не было грошай, то тады гэткі п'яніца патаемна ад жонкі выносіў з хаты рознае дабро: «Латамі трасе, а астатняе ў карчму нясе» [23, 639].

Але, насуперак усяму, людзі ішлі ў карчму, калі не сказаць, што любілі яе, бо адчувалі сябе там абаронена і спакойна, нібы па-за небяспекай, а таму дазвалялі сабе часам розныя свавольствы, нават пайсці на грэх. Грэх, у тым разуменні, якое апісвае ўзаемаадносіны паміж мужчынам і жанчынай, перш за ўсё адносіны забаронныя, тыя, што паддаюцца асуджэнню грамадства з даляглядаў тагачаснай маральнасці. Корчмы ВКЛ не выглядалі цнатліва. У гістарычных крыніцах вельмі часта сустракаюцца пікантныя гісторыі. Вось, напрыклад, якія страсці разыгрываліся ў Магілёве. Еска Празаровіч адправіў сваю жонку Агрэну за півам у карчму. Урэшце праз нейкі час Агрэна вяртаецца дадому ў парванай кашулі і жаліцца, нібы Усцін Анушкевіч «замкнулся с нею в коморе где пиво было, гвалтъ над волей ее выполнил». Але далейшае следства выясніла, што ніякага гвалту не было, а Агрэна сама пайшла на гэтую сувязь добраахвотна. Агрэна ж была жорстка пакарана за падман і здраду [6, 273]. Ці такі выпадак, што адбыўся ў Магілёве ў студзені 1750 года. Раман Казакевіч і Анастасія Мелешкоўская былі «уличен-

ные в прелюбодеянии, што здарылось в шинку», уладаркай якога і была сама Анастасія. Раман жа меў жонку і дзяцей. Выяснілася, што шынкарка яшчэ займалася зводніцтвам у сваёй установе і здачай пакояў для «розных спраў». Улады горада вельмі хутка і жорстка адрэагавалі на гэта і вынеслі Анастасіі пакаранне: яна атрымала 30 розгаў ля слупа, выплаціла штраф і пад пагрозай невяртання пакінула Магілёў, а Раман толькі выплаціў штраф на магілёўскі гарнізон [14, 292-293]. Творы фальклора адлюстроўваюць такую з'яву, як зводніцтва. Вось як аб гэтым сведчыць народная песня «А ў горадзе на рынку»: //А ў горадзе на рынку / п'ець худоба гарэлачку, / а багаты дзівіцца, / чым худоба жывіцца. // Шынкарачка малада, /падай піва і віна! / ...Хоця я сам не сап'ю, таварышаў напаю! // Калі ты такі пан, я за цябе дзеўку аддам // [15]. Зрэшты, у гэтым творы зводніцтва заканчваецца тым, што заключаецца шлюб. Аднак калі зводніцтва адбывалася толькі дзеля распусты, то гэта строга каралася. Шукаючы хуткага заробку, пастаяннымі наведвальнікамі корчмаў былі жанчыны лёгкіх паводзінаў. Але магістраты беларускіх гарадоў рэгулярна ладзілі аблавы на такіх кабет і адпраўлялі іх на грамадскія працы. У 1666 годзе жанчыны найбольш старажытнай прафесіі са Слуцку самым непасрэдным чынам прычыніліся да ўмацавання абароназдольнасці свайго горада. Слуцкі магістрат «хочучи таких злых распуст загамовать» пастанавіў: «дзе б кольвек такая проститутка зловлена», павінна панесці работы па ачыстцы вуліц, равоў, а таксама павінна быць адпраўлена на замкавыя работы [19, 132]. Як бачна, карчма захоўвала ў сабе шмат спакусаў.

Аднак карчму наведвалі ў першую чаргу простыя людзі, сялянства, рамесны і гандлёвы люд — носьбіты аўтэнтычнай народнай культуры. І яны прыносілі гэтую культуру ў карчму, і тут яна знаходзіла сабе ўрадлівую глебу і хутка развівалася. Танцы, скокі, народныя гульні ды забавы, спевы, музыка. З карчмы даносіліся гукі скрыпкі, дуды, цымбал [3, 55]. Танчылі лявоніху, польку, бычка і казачка [16]. У карчме моладзь ладзіла свае забавы — «ігрышча». На такія мерапрыемствы часта прыходзіла шмат старэйшых людзей. І тады стаяў такі гоман і таўкатня, што магла заглушацца і музыка [23, 639]. Наладжвалі ў корчмах розныя святы, у прыватнасці вяселлі. Вяселлі гэтыя суправаджаліся вялікай колькасцю звычаяў, «что все торжество кажется цельным языческим священнодействием» [18, 59]. На гравюры Жукоўскага мы бачым беларускае вяселле ў прасторнай карчме [20, 237]. Тут праяўляюцца культуралагічныя функцыі карчмы.

Стаўленне да карчмы яскрава праявілася ў народным светапоглядзе. «Сацыяльна-бытавыя казкі» вылучыліся з вуснай народнай прозы як жанравая разнавіднасць фалькларыстамі XIX ст. Творы высмейваюць у крытычна завостранай форме заганы карчмара, што асабліва яскрава праявілася ў казцы «Карчмар і мужык». У яе аснове — сюжэт пра дурнякарчмара, які схаваўся ў мяшок ад лясных разбойнікаў і быў абрабаваны і збіты сваім жа фурманам. Выкрываецца баязлівасць карчмара, знерваванасць, і ў той жа час ён быў вельмі заможны [17, 55, 446]. У мараль-

ным народным кодэксе зафіксавана адмоўнае стаўленне шырокіх мас да п'янства: «Хто гарэлачку любіць, той сам сябе губіць», «Гарэлка і віно — кожнай справе зло», «Шынок пры дарозе — цягні ўсё, што ў возе», «Гаспадар у карчме п'е і скача — гаспадарка плача» [12, 42]. Ці яшчэ некалькі прыкладаў: «Гарэлка весяліць, ды ад яе галава баліць», «Ад гарэлкі будзе розум мелкі», «П'янства — чалавеку паганства», «Як п'ян, дык капітан, а як праспіцца, дык свінні баіцца» [15, 338-352]. Часам праз усведамленне шкоднасці і адмоўнага ўплыву гарэлкі на лёс чалавека праяўляецца і саркастычнае стаўленне да самога карчмара: «Шынкар п'яніцу любіць, ды дачкі за яго не аддасць» [15, 323].

Карчма заўсёды знаходзілася ў супрацьстаянні з царквою, з такой жа адказнасцю, як у царкву, чалавек ішоў у карчму. Карчма і царква — выступаюць цэнтрамі грамадскай арганізацыі на роўных. На Палессі казалі: «У цэркву і ў карчму, калі хоч можна зайсці, не пытаючыся нікога...», «...у цэркву ходзяць толькі ў нядзелю ды шчэ ў які-такі празьнік, а ў карчму будзённо; у цэркві толькі поп гамоніць, а людзі маўчаць да хрысцяцца, а ў карчме ляндар моўчкі налівае ды падносяць гарэлку, а хрышчоныя людзі п'юць ды гутараць» [23, 639]. Ля храма таксама было эканамічна выгадна арганізоўваць карчму. І нездарма захавалася прыказка: «Дзе поп царкву ставіць, там гандляр карчму ладзіць» [15, 323]. Адпаведна, царква выкрывала карчму, як месца распаўсюджвання зла і ліхадзейства, месца, дзе штодзень парушаюцца біблейскія запаветы, і там да душ людскіх чорнымі пачварамі чапляюцца розныя грахі. На Палессі, калі нехта ў свята замест царквы пойдзе ў карчму, то казалі: «У цэркві не быў, ды з шкляным богам гаманіў», захаваўся такі выраз як «шкляному богу маліцца» [23, 640]. Карчма, у народным светапоглядзе, была прытулкам не толькі народнай культуры, але і зборышчам ведзьмакоў, злых духаў і іншай нечысці. З большага такія перакананні магла выпускаць і царква, а часам і сам люд быў багаты на выдумкі. Верагодна, сваю ролю адыгрывала і тое, што вера карчмара-яўрэя была незразумелай хрышчонаму люду, здавалася дзівацкай і чужой. Чалавеку характэрна баяцца таго, што яму невядома. Часта карчму наведвалі падарожнікі, лірнікі, жабракі са сваімі дзівоснымі расповедамі. Госці часта наведваліся ўначы альбо пад вечар. Начныя госці ж заўсёды наводзілі на роздум і пасялялі ў сэрцы трывогу разам з зацікаўленасцю. Фантастыку існавання карчмы яскрава перадае верш Янкі Купалы «Забытая карчма». Карчма ў Я. Баршчэўскага — сапраўднае месца разгулу нечысці [20]. Вакол карчмы заўсёды панавала столькі эмоцый, што складвалася свая патаемная, фантастычная энергетыка.

Зусім відавочна, што да карчмы былі вельмі супярэчлівыя адносіны ў грамадстве. Вельмі дасціпна і дакладна даў характарыстыку карчмару Якуб Колас у сваёй паэме «Сымон-музыка»: «Шлёмку лаялі і білі, ды яготакі любілі, не мiналі яго дом». Карчма — гэта не проста гандлёвы дом, гэта цэнтр сацыяльнага жыцця, вірлівы, мітуслівы, гаманкі, актыўны. Карчма — месца, дзе кожны становіцца сам сабой. Месца, дзе многія шукаюць паратунку ад таго жыцця, што пануе знадворку. Карчма — цэнтр,

дзе віруе шмат чутак-плётак, гэта своеасаблівы інфармацыйны цэнтр. «Карчма — гэта клуб, біржа, соймік, і, бадай, няма такой справы, якую б вырашалі па-за карчмою; карчма — месца, дзе канцэнтруецца жыццё ўсяго наваколля», — так адзначае даследчык Палесся Ч. Пяткевіч [23, 638].

Такім чынам, унутраны свет карчмы неаднабаковы, а вельмі шматгранны, шырокі, напоўнены супярэчнасцямі, што народжаны грамадствам, і што выкрываюць і характарызуюць само грамадства. Гэта жывая крыніца інфармацыі, народнай мудрасці і грамадскіх заганаў. Карчма выконвала шырокія грамадскія, сацыяльныя, эканамічныя, інфарматыўныя, культуралагічныя, нават псіхалагічныя функцыі, таму горад не мог абыйсціся без карчмы.

У II палове XIX ст. на аснове корчмаў сфарміраваліся гасцініцы і паштовыя станцыі [21, 45].

У пачатку XX ст. дзейнасць корчмаў стала паступова згортвацца і пераўвасабляцца ў аблічча народных дамоў і клубаў, толькі ўжо без гарэлкі. Сёння ў сувязі з развіццём турызму, і ў прыватнасці агратурызму, існуе неабходнасць вяртання нацыянальных традыцый беларускіх піцейных устаноў, якімі былі корчмы. На жаль, гэтыя традыцыі цалкам страчаныя. А захоўванне гэтых традыцый зрабіла б нашу інфраструктуру вельмі прывабнай. Дзе-нідзе на Беларусі сёння можна сустрэць спробы стварыць карчму, але ўрэшце вынік такіх стваральных пошукаў нагадвае эклектыку сталоўкі, бара і рэстарана. І як тут не ўспомніць «Забытую карчму» Янкі Купалы?..

Літаратура:

1. Помнікі этнаграфіі: Методыка выяўлення, апісання і збірання (пад рэд. Бандарчыка). — Мн, 1981.

2. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы (4). — М., 1988.

3. Рогач Л. Карчма ў Беларусі на аснове пісьмовых і археалагічных крыніц //Вывучэнне роднага краю як сродак патрыятычнага выхавання моладзі (матэрыялы студэнцкай навукова-практычнай канферэнцыі). — Мн., 2005.

4. Историко-юридические материалы извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерний Витебской и Могилевской, хранящиеся въ центральном архиве въ Вильне, и изданные подъ редакцией Д.С. Довгяло. Вып. 32, Витебскъ, 1906.

5. Историко-юридические материалы извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерний Витебской и Могилевской, хранящиеся въ центральном архиве въ Витебске, и издаваемые подъ редакцией архивариуса сего архива Созонова, Вып. 12, Витебскъ, 1881.

6. Историко-юридические материалы, извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерний Витебской и Могилевской, хранящиеся въ центральном архиве въ Витебске, и изданные подъ редакцией архивариуса сего архива Созонова, Вып. 7, Витебскъ, 1876.

7. Пушкарева Н.Л., Бессмертных Л.В. «А се грехи злые, смертные...» (Русская семейная, бытовая и сексуальная культура глазами историков, этнографов, литераторов, фольклористов, правоведов, богословов XIX — нач. XX в.). — М., 2004.

8. Историко-юридические материалы извлеченные изъ актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящиеся въ центральном архиве въ Витебске и изданные подъ редакцией и. д. архивариуса сего архива М. Веревкина, В. 19, Витебскъ, 1889.

9. Мальдзіс А. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст. — Мн., 1982.

10. Историко-юридические материалы, извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерний Витебской и Могилевской и изданные подъ редакцией архивариуса сего архива Созонова, В. 5. Витебскъ, 1874.

11. Историко-юридические материалы, извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерний Витебской и Могилевской, и изданные подъ редакцией архивариуса сего архива Дм. М. Довгяло, В. 31, Витебскъ, 1903.

12. Цярохін С. Біць лазовымі дубцамі//Беларуская мінуўшчына, № 1, 1995.

13. Историко-юридические материалы извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерний Витебской и Могилевской, хранящиеся въ центральном архиве въ Витебске, и изданные подъ редакцией архивариуса сего архива Н. Мещерского и М. Веревкина. В. 17, Витебскъ, 1888.

14. Историко-юридические материалы извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерний Витебской и Могилевской, и хранящиеся въ центральном архиве въ Витебске, В.15, Витебскъ, 1885.

15. Беларускі фальклор (хрэстаматыя). Выд. 2-е, дап. Склалі К.П. Кабашнікаў, А.С. Ліс, А.С. Фядосік. Мн., 1977.

16. Рогач Л. Забытая карчомка//Культура, № 53, 2006.

17. Бандарчык В.К. Сацыяльна-бытавыя казкі. — Мн., 1986.

18. Живописная Россия: Отечество наше в его зем., ист., экон., и быт. значении: Литов. и Белорусское Полесье: Репрезент. воспроизв. изд. 1882 г. — 2-е изд. — Мн., 1994.

19. Марзалюк І. Матрыманіяльнасць і секс у Беларусі — XI—XVIII стст. Terra Alba. Т.2. Homo Venerius: сексуальная прастора беларускай культуры. — Мн., 2001.

20. Баршчэўскі Я. Выбраныя творы (Беларускі кнігазбор). — Мн., 1998.

21. Якімовіч Ю. А. Драўлянае дойлідства Беларускага Палесся 17—19 стст. — Мн., 1978.

22. М. Чарот, Карчма. — Мн., 1926.

23. Ч. Пяткевіч, Рэчыцкае Палессе (серыя «Беларускі кнігазбор»). — Мн., 2004.

Скрипченко Т. С.,
кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник
МНИИСЭПП (Минск)

Проект создания Центра духовного наследия в Заславле (территория городища «Вал»)

Цель доклада — познакомить руководство ГИКЗ «Заславль» с авторским проектом создания Центра духовного наследия.

В настоящее время на территории г. Заславля имеется ряд объектов, относящихся к категории исторического наследия. Они числятся на балансе Историко-культурного заповедника «Заславль». Считается, что если объекты находятся в едином подчинении, то легче прогнозировать и регулировать их финансирование, планировать рациональное использование, рассчитывать перспективы развития. Возможно, это так, если существует общее руководство при глобальном планировании на городском (областном или республиканском уровне). Такое планирование предусматривает между тем индивидуальную самостоятельность объектов. Заповедник располагал и располагает минимальными средствами на текущие расходы, не говоря уж о творческом планировании и внедрении новаций. Это, безусловно, не означает, что у заповедника не существует оригинальных проектов. Они есть. Но нет денег на их внедрение. Создание самостоятельного Центра упростит существование объекта заповедника — городища «Вал», требующего постоянного вложения денег с одной стороны, а с другой стороны создающего противоречия с собственником, расположенным на его территории в лице Спасо-Преображенской церкви Минской благочинной округи Минской епархии. Центр, не нарушая законодательства об охране памятников истории и культуры Республики Беларусь, сможет не только осуществлять поддержание существующего архитектурного и исторического объекта в надлежащем состоянии, но и получит возможность реконструкции ныне не существующих объектов, ранее располагавшихся на территории городища. Но это возможно только при самостоятельном планировании и финансировании объекта. Создание Центра, кроме того, снимет ряд вопросов этического характера во взаимоотношениях православной церкви и заповедника. Например, проведение рыцарских игр возле христианского храма, двухдневный рыцарский лагерь у подножия городища «Вал», проведение традиционных народных праздников (языческих по своей сути) в непосредственной близости с храмом и т.п. Между тем, Центр будет иметь возможность проведения различных мероприятий историко-христианской направленности. Логика их проведения обусловлена в первую очередь историей самого объекта — первая церковь (одна из самых древних в Беларуси); история католицизма,

протестантизма и православия на столь малой территории, как в зеркале отражающая эти явления в масштабах Беларуси; первые христианские ереси, атеизм и возрождение христианства в современном обществе. Музеи, которые предполагается создать в реконструированных большой и малой въездных башнях, в полной мере смогут осветить эти страницы истории. Культурно-просветительная работа центра на базе воссозданного дворца Глебовичей будет способствовать популяризации исторических знаний среди населения Беларуси, формированию городского (шире — национального) патриотизма. Кроме того, Центр сможет стать весьма привлекательным объектом для внутренних и внешних туристов, местом проведения исторических, археологических и др. научных форумов местного, республиканского и международного уровня.

Может возникнуть резонный вопрос: а как же те праздники, которые заповедник проводил на территории городища «Вал»? Эти праздники ни в коей мере не будут ущемлены. В городе имеется городище «Замэчак» — то место, где и возник первоначально летописный Заславль. Еще в 1996 г. администрация заповедника предлагала городским властям активно задействовать этот объект в канве городских праздников и мероприятий. При создании Центра это предложение уже станет вынужденной реальностью. Но последнее обстоятельство также имеет свои плюсы, так как позволит активнее задействовать в городских мероприятиях новые микрорайоны Заславля, расположенные ближе к «Замэчку».

Еще одним плюсом, наверное, первоочередным, является то, что православная церковь сможет сама искать инвестора (инвесторов) для создания такого Центра. Она сможет решить вопросы с проведением археологических (церковно-археологическких) раскопок с привлечением молодежи и организацией волонтерского (молодежного духовного) лагеря, архитектурно-археологичеким зондажем, ремонтными работами в Спасо-Преображенской церкви, строительством часовни-крестильни, созданием археологического павильона над фундаментом древнейшего храма (фундамент находится в настоящее время под землей в непосредственной близости от подошвы вала за действующей церковью). Археологические работы той части городища, где располагались дворец Глебовичей, въездные башни, должно взять на себя руководство Центром. Оно же должно провести тендеры, поиск инвесторов на строительство объектов по реконструкции (освобождая от этого бюджет Минской области). При такой постановке вопроса создание Центра (следствие — приток денег от активизации туризма) не затянется на долгие годы. Если заповедник по-прежнему будет «главным держателем» городища «Вал», то позитивных перемен в обозримом будущем вряд ли придется ожидать.

Рассмотрим предлагаемую структуру Центра. Ее основу составляет двойное соподчинение по вертикали и горизонтали. Руководство — вертикальное взаимодействие, работа с каждой структурой — горизонтальное взаимодействие. Получается управленческая пирамида, которая позволяет в условиях одного центра отдельным его частям быть относительно независимыми.

В орган управления Центра входят:

- Генеральный директор
- Офис-менеджер
- Заместители генерального директора
- Главный бухгалтер
- Пресс-секретарь
- Секретарь-референт
- Директора определенных зон деятельности

Генеральный директор Центра является руководителем исполнительной власти, обладающим опытом организации бизнеса, который ведет собрание административного и других советов Центра, созывает общие собрания советов, объявляет о снятии или назначении всех должностных лиц Центра, руководит директорами определенных зон деятельности Центра, ведет контроль за редакцией отчетов, контролирует правильность ведения всей административной службы, осуществляет контроль за финансовой деятельностью Центра.

Исполняющие обязанности заместителей генерального директора делятся на:

- заместителя по рекламе;
- заместителя по маркетингу;
- заместителя по финансовой деятельности (менеджер-экономист).

Если по каким-либо причинам генеральный директор не может исполнять своих обязанностей, его заменяет один из заместителей. Этот заместитель генерального директора пользуется такими же правами, что и генеральный директор, при исполнении своих обязанностей. Каждый заместитель генерального директора контролирует правильность работы определенного участка зоны, за которую отвечает перед генеральным директором.

Офис-менеджер подчиняется непосредственно генеральному директору и обеспечивает сохранность всей документации Центра (реестры, отчеты и т.д.), принимает участие в работе административного и консультативного советов, готовит отчеты о деятельности Центра, занимается составлением планов. Вместе с генеральным директором официально принимает приглашенных гостей, делегации, представляет Центр на официальных приемах.

Главный бухгалтер занимается финансовыми вопросами Центра (получает все суммы денег, размещает их в банки, проводит все платежи по обязанности Центра, но только по распоряжению административного совета); все чеки и кассовые ордера должны быть подписаны главным бухгалтером и представлены на рассмотрение административного совета либо лично генеральному директору Центра.

Главный бухгалтер напрямую сотрудничает с менеджером-экономистом, который ведет бюджет, занимается отслеживанием прибыли и контролем бизнес-планов, а также участвует в заключении договоров между внешними организациями и учреждениями разных форм собственности (желающими сотрудничать с Центром) и отдельными зонами Центра.

Пресс-секретарь подчиняется непосредственно генеральному директору Центра, ведет отслеживание корреспонденции, занимается подготовкой и участвует в пресс-конференциях. Если по каким-либо причинам генеральный директор не может проводить пресс-конференцию, ее проводит пресс-секретарь. Пресс-секретарь сотрудничает с секретарем-референтом и напрямую — с офис-менеджером.

Директора определенных зон деятельности подчиняются генеральному директору и административному совету. Они обеспечивают хорошо отлаженную хозяйственную деятельность зон, за которые несут ответственность. Один раз в месяц директора зон представляют консультативному совету отчеты о проделанной работе и финансовых операциях.

Структура организации работы Центра представляется следующим образом:

административный совет созывается регулярно один раз в неделю, по инициативе генерального директора, который назначает время и место его проведения. В нем принимают участие генеральный директор, офис-менеджер, заместители генерального директора, секретарь-референт. Административный совет является исполнительным советом и несет ответственность за принятые решения. Любая новая проблема и каждый новый шаг деятельности сначала формируются и утверждаются административным советом и только потом представляются в консультативный совет.

Консультативный совет созывается один раз в месяц по инициативе генерального директора или заместителя генерального директора, исполняющего в данный момент обязанности генерального директора, который назначает время и место проведения совета. В консультативный совет входят: генеральный директор, заместители генерального директора, офис-менеджер, главный бухгалтер, пресс-секретарь, секретарь-референт, директора определенных зон деятельности. Совет принимает утвержденные решения административного совета; имеет право поправок решений, принятых административным советом.

Административный совет раз в 3 месяца проводит проверку счетов, отчетов и финансовых операций Центра, а также может провести долговременную проверку и этим выяснить, как должностные лица и директора определенных зон деятельности распоряжаются доверенными им средствами. Каждый представитель административного совета имеет право в любой час ознакомиться с отчетами должностных лиц определенных хозяйственных зон.

Назначение лиц на определенную должность происходит на контрактной основе. Предполагаются контракты: долгосрочные — до 5 лет для администрации (с последующим переизбранием на должность или освобождением) и краткосрочные — до 1 года — для директоров определенных зон деятельности и обслуживающего персонала (с возможным переизбранием либо освобождением). Для лиц обслуживающего персонала предусмотрен (перед подписанием контракта) испытательный срок 3 месяца.

При преждевременном расторжении контракта по каким-либо причинам с любым должностным лицом это должностное лицо может быть отозвано со своей должности путем голосования членов административного совета (2/3 голосов в присутствии всех членов административного совета) либо по приказу генерального директора Центра.

Научно-информационный совет — орган, который осуществляет контакты между деятелями науки и культуры, а их общий руководитель информирует всех о принятых решениях. Такой совет занимается в принципе только получением информации, в разработке решений не принимает никакого участия. Он собирает необходимую информацию и следит за общественным мнением.

Структура управления Центра должна совершенствоваться по мере его роста и развития.

Когда в 1997 г. создавался проект Центра, для успешной его работы предлагалось создание свободной экономической зоны. Эта модель сегодня может быть заменена другой, но с непременными государственными преференциями. В зоне деятельности Центра должен быть предусмотрен аспект страхования и защиты собственности и предпринимательских интересов хозяйствующих субъектов различных форм. Это важнейший элемент хозяйственной деятельности, направленный на полное или частичное возмещение потерь от непредвиденных обстоятельств (стихийных бедствий, аварий, несчастных случаев, невыполнения обязательств обанкротившимися контрагентами и т.д.).

Центр, пользующийся услугами страховых организаций (т.е. страхователь), предполагает в обязательном порядке периодически вносить этим организациям (страховщикам) определенные суммы денег, которые должны соответствовать по размерам и степени риска потери (порчи) имущества, невыполнения контрагентами взятых на себя обязательств и т.д. Если степень риска возрастает, то в этом случае используется система перестрахования, т.е. передача страховщикам части принятого на себя риска другим организациям. Имея в виду то, что коммерческие страховые организации ставят своей целью получение прибыли от осуществления страховых операций, а размеры платы за их услуги устанавливаются ими же в договорах со страхователями, предпочтение должно отдаваться государственным страховым организациям, которые также ориентируются на получение нормативной прибыли (однако применяемые ими ставки устанавливаются государственными органами) либо общественным (взаимным) страховым фондам и организациям, которые не ставят своей целью получение прибыли от осуществления страховых функций, так как они действуют на принципах взаимопомощи и взаимовыручки их учредителей и участников. Все это значительно снижает затраты на страховые операции, производимые Центром.

Рассмотрим производственную стратегию Центра. Для проведения строительства Центра необходимо проведение тендеров среди строительных организаций. В первую очередь должны быть отобраны высокотехнологичные строительные организации, а затем из их числа

выбрана одна с наиболее выгодными для Центра финансовыми предложениями.

Перед началом строительных работ на городище «Вал», согласно Закону Республики Беларусь «Об охране историко-культурного наследия», и для определения четких зон застройки реконструируемого дворца Глебовичей, большой и малой въездных башен, фундамента ранней церкви, необходимо проведение археологических работ, которые, очевидно, будут крупномасштабными (археологическому изучению подлежат те участки городища, на которых раскопки ранее не проводились). Стоимость подобных работ, по предварительным расчетам, будет составлять не менее 500 000 у.е. Однако работы можно удешевить, используя опыт организации волонтерских лагерей.

Финансовая сторона проекта, связанная с начальными затратами (т.е. без решения задач по созданию экспозиций музеев) на строительство модулей Центра (дворец, большая и малая въездные башни, крестильная часовня, археологический павильон «Первая христианская святыня Заславля»), в денежном эквиваленте составит не менее 3 000 000 у.е. Проектно-сметная документация должна войти в задачи конкурсантов предполагаемого тендера, что в свою очередь уменьшит расходы заказчика, которым будет выступать Центр.

Исходной функциональной сферой деятельности проекта выбран рекреационный туризм, ориентирующийся на национальные объекты истории, зоны отдыха данной местности. Идею проекта Центра можно использовать как действенное средство для возрождения периферийных территорий (исторических провинций) республики, привлекая инвесторов к ценным историко-культурным и природным объектам.

Архитектурный проект, представленный в данной демонстрации, выполнен в 1997 г. архитектором В.Г. Потаповым (в то время главным архитектором г. Заславля). С этим проектом знаком Патриарший Экзарх Беларуси, Митрополит Минский и Слуцкий Филарет.

В 1995 г. на Международной конференции, посвященной истории и культуре Заславля, профессор А.И. Мальдис говорил о значимости исторической судьбы города с надеждой на торжество справедливости. Реализация данного проекта поможет ее осуществить.

Орлова Т. А.
«Градостроительная деятельность на территории охранной зоны Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника. Проблемы сохранения исторического наследия»

Рис. 1. Софийский собор XI – XVIII вв.

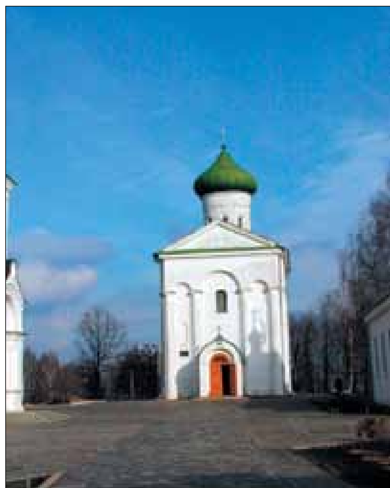

Рис. 2. Спасо-Преображенская церковь XII в.

Рис. 3. Иезуитский коллегиум XVIII в.

Рис. 4. Архитектурный ансамбль бывшего Богоявленского монастыря. XVIII в.

Рис. 5. Казенные дома на центральной городской площади. XVIII в.

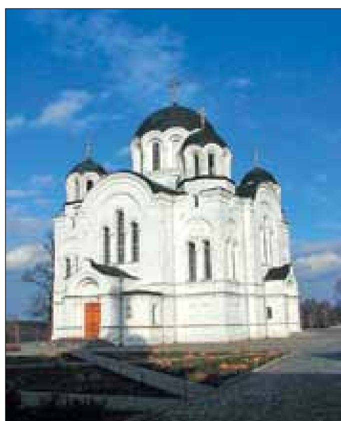

Рис. 6. Крестовоздвиженский собор конца XIX — начала XX вв.

Рис. 7. Лютеранская кирха конца XIX — начала XX вв. Псевдоготика

Рис. 8. Дом № 9
по пр. К. Маркса,
нач. XX в. Модерн

Рис. 9. Дом № 5
по ул. Скорины,
нач. XX в. Эклектизм

Рис. 10. Дом № 4
по ул. Сакко
и Ванцетти,
нач. XX в. Эклектизм

Рис. 11. Дом № 3 по ул. Сакко
и Ванцетти. Нач. XX в. Эклектизм

Рис. 12. Перспектива главной площади
г. Полоцка. Конец XIX – нач. XX вв.

Рис. 13. Главная площадь г. Полоцка. Современное состояние

Рис. 14. Дом генерал-губернатора.
Восстановлен в 1990-х годах

Рис. 15. Дом уездного и нижнего
земских судов.
Восстановлен в 1990-х годах

Рис. 16. Балюстрада
по пр. К. Маркса,
1970-е годы

Рис. 17. Балюстрада по пр. К. Маркса. Современное состояние

Рис.18. Дом № 21 по ул. Ленина

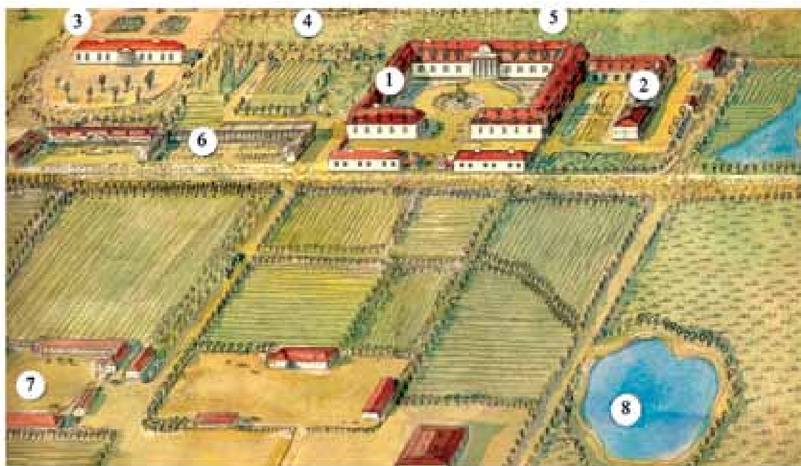
Рис. 19. Дом № 6 по ул. Свердлова

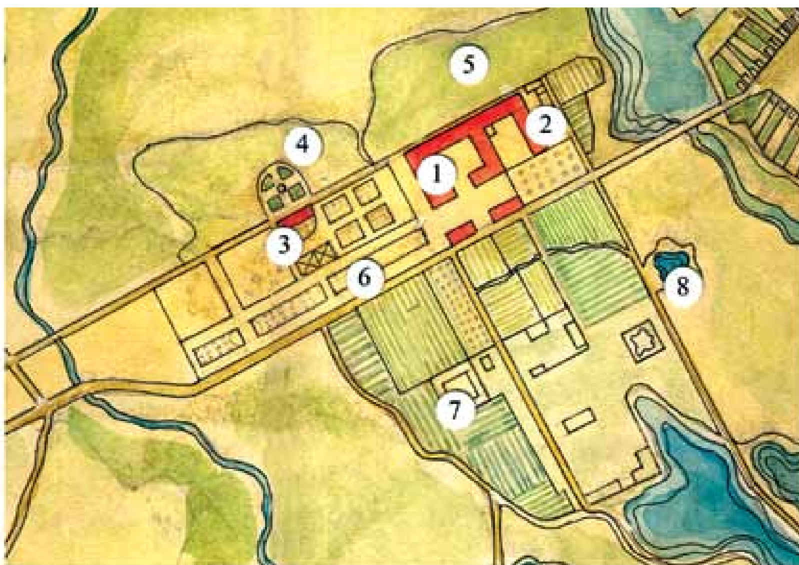

Рис. 20. Малые формы у подножия Верхнего замка

Рис. 21. Спуск к воде

Іл. .№ 1. Рэканструкцыя Заслаўскага палацавага комплексу.
Аўтары — Т. Гаранская, В. Маркавец
Іл. № 2. План гістарычнай часткі Заслаўя, выкананы паводле
«Карты Заслаўскага графства» 1812 года

Казлоўскі В. І.
«Музеефікацыя гарадзішча «Замэчак»: гісторыя пытання, актуальнасць, прапанова па архітэктурным вырашэнні»

Рэканструкцыя гарадзішча Біскупін. Польшча

Клімаў М. В.
«Новае ў даследаванні цэнтральнай часткі г. Глыбокае»

Барацінкі

Слой на плошчы

Дахоўка

Кафля

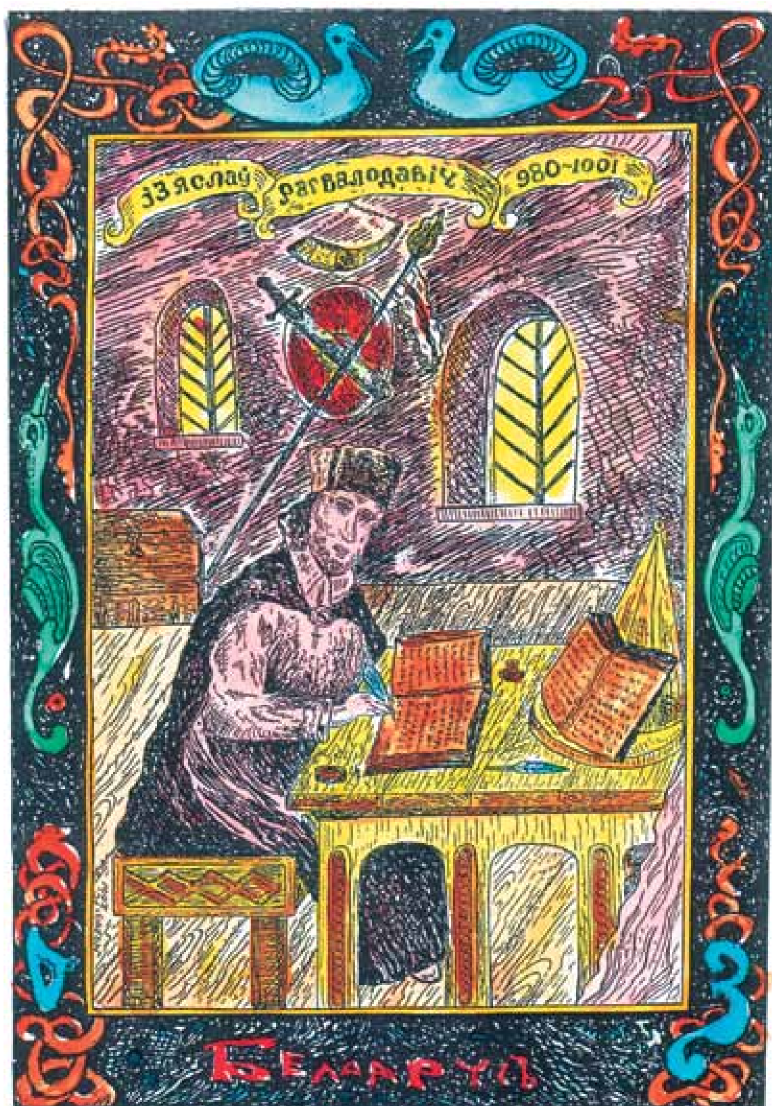
Пальчатка

Алена Кіш. Дзева на водах. 1930 – 1940

Сяргей Каваль. Мая вёска Якімава Слабада. 2005

Юрась Малаш. Ізяслаў. 2003

Юрась Малаш. Рагнеда развітваецца
з бацькам Рагвалодам. 1999.

Змест

Вёрстка І.М. Кузьмянковай,
Рэдактар М.У. Сульдзіна

УП «РЫФТУР», Мінск, пр. Пераможцаў, 19а
Тэл. (+375-17) 203-27-14, 226-94-90
Ліцэнзія №02330/049435 ад 2.03.2009
выдадзена Міністэрствам інфармацыі РБ.
Тыраж 50 ас.